

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт

НОМЧУЛГА НОМУ

Школа назыны четпээн 2–5 харлыг уругларга

КЫЗЫЛ – 2015

Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының “Национал школа хөгжүдөр институттуң” өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Тургускан автору *Б. М. Монгуш*, РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини.

Эртем талазы-биле редактору *А. С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери:

Б. В. Салчак, педагогика эртемнериниң кандидады; *Г. Д. Ховалыг*, Кызыл кожууннуң Кур-Чер суурунуң “Солнышко” аттыг уруглар албан чериниң музыка башкызы.

Чурук каасталгазы *Херел Лутошкинаныы*.

Номчулга ному. Школа назыны четпээн 2–5 харлыг уругларга. /Тургускан Н 67 автору *Б. М. Монгуш*. – Бирги үндүрүлгө. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2015. – 72 ар.

Уруглар чогаалы

Бичиилерниң хар-назынынга, сеткил-сагыжынга, сонуургалынга, дыл-домаанга таарыштыр тургускан аас чогаалының бүгү хевирлерин уруглар *аас чогаалы* дээр. Аңаа өпей ырлары, көгүдүг, тывызык, дүрген-чугаа, оюннар үдээр чечен чугаалар, үлегер домактар, тоолдар хамааржыр.

Бичии чаштар аас чогаалындан боттарын долгандыр турар бойдушту, дириг амытаннарны, кижилерниң аажы-чаңын билип ап турарлар. Олар боттарының шаа-биле тывынгыр болгаш сонуургак. Уруглар аас чогаалының хевирлери тус-тус сорулгалыг; өпей ыры — чаш уругларны удударынга, көгүдүглер — ыглаан, моготтынган уругларны аргалаарынга, дүрген-чугаа — дыл эдиктиреринге, тывызыктар — сагынгыр болгаш шээжилээчел болурунга херек.

“Өпей” деп сөстүң катаптаашкынынга ритм тургузуп, узун хоюг аялгага үдеттирген, сөс бүрүзүнде ие кижиниң төлүнге чылыг сеткили илереттинген ырын *өпей ыры* дээр.

Ол бир талазында, чаштың уйгу-дыжын хандырып; ийи талазында, иениң сеткил-сагыжын чырыдып турар.

Өпей ыры тааланчыг аялга боорундан аңгыда, чоннуң амыдыралы-биле база холбашкан.

Өпей-өпей, оой,
Өшкү саарым, оой.
Увай-увай, оой,
Улуг сарыым, оой.

Бо ыр мал ажылдыг тыва кижиниң эртип келген амыдыралын тодаргай көргүзүп, ие кижиниң өшкү саар кызым дүрген мандып эс дээн уткалыг өөрүшкүлүг күзелин илередип, “Кыс уруг иезинге эш, оол уруг ачазынга дөмөк” деп чоннуң чугаазының утказын бадыткап турар. Өпей ырында кол чүве — тааланчыг, хоюг аялга. Ооң-биле кады чаш уругнуң өзүп-доругарынга, ооң келир үезинге хамаарыштыр күзелдерин илередиринге улуг кичээнгейни салып турар. Өпей ыры амыдыралчы утка-бодалдыг. Чижээлээрге, өпей үезинде иелерниң ырлап чорааны уруг кавайын хүндүлэр сеткили мынчаар илереттинген:

Авай, авай, авайымны,
Авазынган авайымны.
Авайымдан арта берген,
Ааттынган кавайымны.

Бичии уругну кылаштадып өөредирде, идик-хевин кедирерде, ону улуг кижиниң аайынга киирерде, хөгледи, шүлүктээн чугааларны *көгүдүглер* дээр.

Чаш уругну кылаштадып мурнунда, ону ийи будунуң кырынга тургузуп өөредир. Ынчангаш ону бир чүведен туттундуруп алгаш, сала каапкаш, көгүдүг-биле сорук киирер:

Бөөп-бөөп,
Туттун-туттун!
Бөөп-бөөп,
Тур-тур, тур-тур!

Боду туруптар апарган уругну орун-дежектен туттундуруп, кылаштадып өөредир. Ынчан база катап “бөөп-бөөп” деп сөстүң үделгези-биле ону дидимнендирип, сорук киирип мактаар:

Бөөп-бөөп,
Бир бас.
Бөөп-бөөп,
Үш бас.

Көгүдүглерни чаа-ла дыл-домаа үнүп чоруур чаш уругларга бараалгаткан болганда, аңаа үн өттүнер сөстөр хөй таваржыр. Ол дугайы үстүндө чижектерден илдең. Аңаа немей чем өкпелээр, далдаар, чиксевес уругларны аргалаар шүлүктөрни көрээлиңер:

Найнам чип ал, шымда-шымда,
Анайлар “бис чийин” деп тур.
Мүүкейлер келди шымда,
“Мүнүң мээ” деп эдип турлар.

Улуг улус чаш уругларга чем аймаан, оларның чемни амданнанырын өттүнүп “найнам” деп адаар, ол ышкаш инектиң эдерин өттүндүрүп “мүүкей” дээр. Өпей ыры чаш уругну оожургадып удударынга херек, ынчаарга көгүдүглер ону сергедип, хөгледириңге херек.

Оюн чаш уругнуң өзүп-доругарыңга, кижини бооп хевирлеттинеринге улуг салдарны чедирип, ооң келир үеде ажил-амыдыралыңга херектиг эге билиглерни, мергежилди берип турар. Уругнуң хары улгаткан тудум, ооң оюнунуң утка-шынары делгемчип, оон хөй күженишкинни,

билигни негеп турар. Бичии чаштарны ойнадып азы олар боттары ойнап турда, шүлүк тургузуглуг чечен чугаалар хөй ажыглаттынар.

Бичии уругларны хөглөдирде, шүлүктээн чечен чугаалар-биле үдеткен салаа оюннарындан эгелээр. Ийиден беш хар чедир уруглар “Матпаадырны” аажок сонуургаар. Оюнну ойнаарда, бичии уругнуң холунуң салааларын улуг-эргээнден эгелеп баспышаан:

Матпаадыр паштанзын,
Бажы-Курлуг маназын.
Ортаа-Мерген одун салзын,
Уваа-Шээжең уруктазын,
Бичии-Мөөмей бүүрек-баарак чизин,
Арбай-хоор, арбай-хоор,
Авазынга дузалашсын! —

дээш, ооң адыжының оюун тараа хоорган кижии өттүнүп, булгап чоруй: “чуп-чудурук”, “кып-кыры”, “өп-өжүн”, “чап-чарын”, “тас колдук” дээш кичигелээр. Бо оюнда хой дөгерген болгаш тараа хоорган бир өг-бүлениң демниг ажылын көргүскен. Паш-сава ажылы кылыр иениң ролюнда — матпаадыр (улуг-эргек), хеймер уругнуң (оолдуң) ролюнда — бичии-мөөмей (бичии-салаа), ол база-ла шаа-биле ажылга киржип турар, кежээ, шаңналынга бүүрек чиир болган.

Адыш оюун пашка дөмейлеп, аңаа тараа былгаарын көргүзүп чоруй. оюнну кичигелээшкин-биле каткы-хөгже шилчиткени — “ажылгыр, демниг-ле болза, тодуг-догаа, хөглүг чурттаар бис” — деп, арат кижиниң элдээрткен амыдыралчы угаады болур.

Амгы үеде уруглар садтарынга кижизидикчи башкылар “матпаадырның” утказын амыдыралга чоокшуладып, ону үш-дөрт харлыг уругларның концерттеринге ажыглап турары солун.

Матпаадыр балыктаар,
Бажы-Курлуг малдаар,
Ортаа-Мерген от салыр,
Уваа-Шээжең уран-шевер,
Бичии-Мөөмей бижик көөр.
Кылбас-тутпас чүвези чок,
Кызыл-Маадыр алышкылар.

Беш салаалар ышкаш чаңгыс аай, эп-найыралдыг болуңар деп чагыгның утказы-биле бо оюн уругларның эш-өөрзүрек сеткил-сагыжынга таарышкан. Ийи холдуң он салаазынга онааштыр айтыржып, харыылаар “Алагаштай”, “Чыдыг кодан” деп оюннарны алды-чеди харлыг уруглар ойнаар. Оларның бирээзиниң сөзү мындыг:

- Бо чүңүл?
- Аьдым өртээр өртең төжүм-дүр.
- Бо чүңүл?
- Хоюм оьттаар ховужуум-дур.
- Бо чүңүл?
- Тон даараар кыстарым-дыр.
- Бо чүңүл?
- Кожактыг бызааларым-дыр.

Бо оюн уругларны дүрген харыыга, сагынгыр чорукка өөредип, малчын кижиниң амыдыралын чураан омур-хевирлери-биле бичии кижини аал-оранынга, азыраан малынга, төрээн черинге ынак кылдыр кижизидип турар. “Сайзанак”, “Аскак-Кадай” ышкаш шиижиткен оюннар үезинде хөй-хөй уран диалогтар тургустунуп келир. Тыва уругларның ынак оюну “Сайзанак” улустуң амыдыралын бичии кижилерниң шиижиткен хевири-биле көргүзүп турар. “Сайзанактың” сөс-домаан ойнап тура, тып чогаадыр, ооң турумчуп доктааган хевири чок. “Сайзанак” болза уругларның боттарының чогаадылгазы. Ол оюн бичии уругларны амыдыралга өөредип, оларның хайгаараачал чоруун, уран фантазиязын база дыл-домаан сайзырадып турар.

Биеэде тыва уруглар сайзанактап ойнаарда, мал ажылдыг араттарны өттүнүп турган болза, амгы үеде бөгүнгү амыдыралдың хөй-хөй талаларын көргүзүп турар.

Олар театр, банк, зоопарк, космонавт, эмнелге, магазин чергелиг темаларга ойнап, бо үениң телевизор, компьютер, машина ышкаш эт-сеп аймаан дүрзүлээн чаа херекселдерлиг ойнап турар.

Дүрген-чугаалар шаанда улуг улустуң аас чогаалының жанры чораан. Оон чоорту улуг кижилерниң аңаа сонуургалы сулараан, ынчалза-даа кижизидикчи үнелии амгы үеге чедир читпээн. Дүрген-чугааларны улуг улус бичии чаштарның чугаазын эдер сорулга-биле чогаадып турган. Дүрген-чугаалар шын, тода чугаалап өөрениринге, сөстөрниң аңгы-аңгы утказын билип алырынга, сөс, чугаа аяны шиңгээдиринге, ооң кол ударениезин тыварынга, угаан-медерел сайзырадырынга аажок дузалыг.

Дүрген-чугаалар тыва улустуң чуртталгазының янзы-бүрү талаларын, ооң сонуургалын, чүдүлгезин, ажыл-агыйын, угаан-бодалын, оларны долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерни илередип көргүскен.

Тывызыктар нарын эвес тургузуглуг болгаш аянынг, доктаат-тынгыр болганы-биле бичии кижилерге аажок чедингир.

Тывызык кандыг-бир чүвениң, амытанның азы болушкунунуң

овур-хевирин, ылгавыр демдээн ойзуп сөглээш, ону тыварын негээр колдуунда шүлүктээн бичии чогаал-дыр.

Тывызык эң ылаңгыя бичии уругларны долгандыр турар чуртталганың янзы-бүрү чүүлдери-биле таныштырарыңа онза ажыктыг.

Ооң темазы аажок делгем. Эренгей, ниитижиткен билишкиннерни эвес, а тодаргай көскү ийикпе, билдингир чүүлдерни ойзуп илередири — тывызык жанрның бир кол шынар-демдээ.

Амыдыралга көргөн, дыңнаан, магадаан, сонуургаан чүүлдерни чон шуптузун тывызыктаан. Кижини, ооң мага-боду, эдилээн эт-херексели, оран-савазы, черлик болгаш азырал дириг амытаннарның хевир-бүдүжү, аажы-чаңы, үнүш аймаа, бойдуштуң болуушкуннары — бо бүгү шупту тывызыктарда кирген.

Амгы үеде тывызыктарны уруглар албан черлеринге, школаларга литературлуг кезжээлерге болгаш чогаал кичээлдеринге ажыглап турар. Оларның эстетика-кижизидикчи ужур-дузазы улуг.

Тывызык эң ылаңгыя бичии уругларны хайгаараачал, эскериичел болуруңа чаңчыктырып, чоннуң эрткен амыдыралыңдан хөй-хөй чүүлдерни билип алырыңа дузалап, оларны чечен, чараш, чурумалдыг дылга өөредир. Ынчангаш улустуң тывызыктарын чечен чогаалдың номчулга болгаш өөредилге номнарыңа кирип, программа ёзугаар школада өөредип турар.

Тоолдар — шагдан тура улусчу педагогиканың чарылбас кезээ. Ол аныяк-өскенниң угаан, мөзү-бүдүш, эстетиктиг ниити сайзыралыңа улуг ужур-дузалыг болгаш амгы үеге чедир бодунуң кижизидикчи ролун чидирбээн. Олар бичии чаштарны долгандыр турар чуртталга-биле таныштырып, ылаңгыя улуг улустуң ажыл-агыйында болгаш дириг амытаннарның амыдыралыңда чаа-чаа чүүлдерни боттарыңа ажыдып алырыңа болгаш амыдыралчы дуржулгазын байыдарыңа күзел-бодаашкыннарын (фантазия) оттурарыңа ажыктыг.

Тоолдарның дылы аажок байлак, мерген деңнелгелерден, эпитеттерден, үлегер болгаш чечен чугаалардан тургустунган болгаш, уругларның чугаазын сайзырадырыңа, аянның чугаалажырыңа, бодалын шын, тода, билдингир кылдыр илередиринге ажык-дузазы улуг.

Тоолдарга үлегерлиг болгаш ойлук чок омур-хевирлер бичии кижилерниң угаан-бодалыңа эки-багай, шын болгаш меге, хүндүлүг болгаш хүндү чок, маадырлыг болгаш кортук чорук деп билиглерниң эге чадазын ылгаарыңа дузалаар. Ынчангаш тоолдуң эрес-дидим маадырлары дээш уругларның сагыш-сеткили хөлзеп, эки чүвеге сундугарының үлегери оон эгелээр.

Аныяктарга болгаш бичии уругларга улуг улус болганчок үле-гер домактарны, чечен сөстөрни чугаалай бээр. Үлегер домактарда амыдыралдың байдалын, кижилерниң аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянный кылдыр көргүскен.

Тыва чон аас чогаалының бо хевиринге кончуг ынак болгаш. бодунуң чугаазынга үлегер домактарны үргүлчү ажыглап турар.

Үлегер домактарда дыл-домак, найырал, ажыл, күзел, кижидээш оон-даа өске чүүлдерден, болушкуннардан аңгыда, ие, өг-бүле, төрөл, уруглар дугайында айтырыглар демдеглеттинген.

Ада-иелер аныяктарга боттарының чагыын, сагындырыын, түң-нелдерин үлегер домактар, чечен сөстөрниң дузазы-биле быжыглап, оларның бот-кижизидилгезинге улуг салдарны чедирип турар. Ынчангаш үлегер домактарның кижиниң угаан-медерелинге дээштии аажок.

Тыва улустуң аас чогаалы болза бичии уругларны кижизиг, хүндү лээчел, биче сеткилдиг болурунга өөредип, кижизидер.

БИРГИ БИЧИИ БӨЛҮК (2 хардан 3 харга чедир уруглар)

Тыва улустуң аас чогаалы

Өпей ырлар

Өпей, өпей,
Өпейим, өпейим, өпейим,
Өпең-не, сарыым, өпейим,
Өпейим, өпейим, өпейим.

Өпей сарыым, оой-оой,
Күжүр оглум, оой-оой,
Удуй берем, оой-оой,
Күжүр оглум, оой-оой.

Авайыңның, оой-оой,
Өпей ырын, оой-оой,
Тааланчыын, оой-оой,
Дыңнап көрөм, оой-оой.

Көгүдүглер

Идик-хеп кетпес уругларга:

1. Теп-теп, кежээкей,
Теве сарыг идиң кет,
Топ-топ, кежээкей,
Тонуң кет, чарашпай.	2. Теп-теп, тевенек,
Теве саар идиктиг,
Хап-хап хаванак,
Хаван саар идиктиг.
3. Хептерин боду кедер,
Кежээпейни көрүңер даан,
Тонун кеткеш, базыпты,
Тоолзуг маадыр көрүңер даан!	4. Ойнаарагын хепкерип аар,
Орланымның өскенин.
Чараш кызын хепкерип аар,
Чаражымның өскенин!

Чаа кылаштап өөренип турда:

1. Бирээ, ийи, бөөп-бөөп,
Бир бастым, бөөп-бөөп.
Бөөп-бөөп, бөпүйлең,
Бөпүй-бөпүй бурунгаар,
Бирээ, ийи, үш... | 2. Майтак койгун маңна, маңна,
Майыктаажы уштун, уштун! |
|--|--|

Чем чивес уругларга:

1. Амык дег чаагайын көр даан!
Аксың ажыт, шымда-шымда!
Ам бир шопулак, ням-ням!
2. Каак-каак, кежээ кижиге,
Кадыын чип аар, кежээ кижиге,
Чөкпектиг чемин чиир,
Чөптүгбейим, эреспейим!
3. Каак-каак, кежээ кижиге,
Кадыын чип аар, кежээкейим!
Пээй-пээй, чараш кижиге,
Бестен чип ал, чарашпайым!

Удувас уругларга:

1. Бирээ, ийи, караң шим!
Үш, дөрт, оожум тын!
Дөрт, беш, алды,
Дүрген уду!
2. Оой-оой, ортун кыс,
Орун эдер, ортун кыс,
Ээй-ээй, эжикей,
Эки уду, эжикей!

Кежээ уругларга:

1. Аяк-шынаан боду чуур,
Аажок кежээ, силигбей.
Чугган аяан чодуп аар,
Чүү кончуг, кежээпей.
2. Авазынга дуза кадар,
Аажок кежээ, эреспей.
Холдары тудунгур,
Кончуг чараш, кежээпей.

Ыглаган уругларга:

Чаптанчыгбай, ыглава,
Чаагыңны аштап берейн,
Карак чажы чүдек,
Калдар апаар, хаванчуук.

Доос куш биле Аскыр-Дагаа
(Тыва тоол)

Бир черге Аскыр-Дагаа өөрүн эдертип алгаш чоруп чораан. Мурнуу чүктен салбар кара Куш ужуп келгеш хонупкан. Чугаалажып таныжа берген. Оон: “Кай баарың ол?” — деп айтырган. “Соңгу чүкте улуг наадым болур, ынаар барайн, тонум багай, тонуң берем, Дагаа” — деп дилеп-тир. Аскыр-Дагаа кончуг каас тоннуг турган. Оозун уштуп берген. “Эртен болза эртен, кежээ болза кежээ эккеп бээр мен” — дээш, кедип алгаш, соңгу чүкче чоруй барган. Ол ояар барган.

Ам Аскыр-Дагаа эртен болза эртен, кежээ болза кежээ: “Доос куш, тонум эккел!” — деп эдип-ле турар апарган.

Морзук
(Тыва тоол)

Морзук суг ижер деп чорааш, хем кыдыынга Бугага ужуражы бергеш шоодуп, каттырып-ла эгелээн.

— Бо чүү, кандыг адам, элдептиг, каттырынчыг амытан сен! Бажы калчан, карактары алараңнаар, думчуу шүжүлээн, артында-ла чүзүну

чок. Дүрзү-түрүзүн оскундур семирп алган, сиден тырып каан барбала — дээш, чер дырбап, кара баары каткыже каттырыш, чуглуп туруп берген.

Буга Морзукту ыт чок көрүп туруп-туруп:

— Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес, элдептиин аа — дээш, оруун уламчылап чоруп каап-тыр. “Бодун боду билинмес, морзук калчанын билинмес” — деп үлегер чугаа ам-даа уламчылавышаан.

Авторлуг чогаалдар, көгүдүглер

Чооду КАРА-КҮСКЕ

Аваң кайыл, ачаң кайыл?

Ай-ай, аваң кайыл?

Ай-ай, ачаң кайыл?

Ай-ай, аваң бо!

Ай-ай, ачаң бо!

Эй-эй, аваң кайыл?

Эй-эй, ачаң кайыл?

Эй-эй, аваң бо!

Эй-эй, ачаң бо!

Мамак ма!

Ма-ма, мамак ма,
Ма-ма, маңаа кел!
Мамак бо, бо-бо,
Маңаа кел, ма-ма!

“Шу-шу!” де!

Чу-чу, чулчуру,
Шу-шу, шулуңна!
Чу-чу, чугаала,
“Шу-шу, шу-шу” де!

Өпейим — Өлчейим

Өпей-өпей, өпейим,
Өл-чаш чүвем — өпейим.
Өс-ле, өс-ле, өпейим,
Өзүп келем, Өлчейим,
Өлчейим — өпейим,
Өпейим — Өлчейим!

Уду-уду, өпейим,
Уруум, төлүм — өпейим.
Удавайн-на, өпейим,

Улгадып кел, Өлчейим!
Өлчейим — өпейим,
Өпейим — Өлчейим!

Ам-даа уду, өпейим,
Аваң дыңна, өпейим.
Азарганчыг өпейим,
Аксым-кежи — Өлчейим.
Өлчейим — өпейим,
Өпейим — Өлчейим!

Эм-эм!

Эм-эм, эмек бо
Эм-эм, эки эм.
Ээп-ээп, эмчиңне,
Эм-эм, эки эм!

Эмек бо, эм-эм,
Эки эм, эм-эм.
Эмекей бо-бо,
Эки эм, эм-эм.

Ням-ням

Мени авам
Бээр кел дидир.
Меңээ ням-ням
Бээр дээн-дир.

Авам кел дээн,
Амырадым!
Ам-на ням-ням
Алыр-дыр мен.

Бопук

Бо болза, бопук-тур,
Бопукту бодуң көр:
Эжи — бо, угу — бо,
Эжээ — бо, бажы — бо.

Адаанда — улдуңу,
А моозу — майыы-дыр.

Ишти — бо, дашты — бо,
Идиктиң ээзи — бо!

Кедерге, чылыг-даа,
Кедергей чымчак-даа,
Ынчангаш бопуумга,
Ынак мен, камныг мен.

Хопа-хопа

Хопа-хопа, хопа-хопа —
Холуң часка, холуң часка!
Опа-опа, опа-опа —
Опаңнадыр шура-шура!

Өпе-өпе, өле-өле —
Өрү шура, өрү шура!
Өпең-өпең, өпең-өпең —
Өпеңнедир халы-халы!

Хопа-хопа, хопа-хопа —
Хокпаңнадыр шура-шура!
Хопаң-хопаң, хопаң-хопаң —
Хокпаңнажыыл, хокпаңнажыыл!

Холчугаштар

Холчугаштар, холчугаштар —
Ховар чараш холчугаштар.
Хүнзедир-ле ажылдап кээр —
Хүндүткелдиг холчугаштар:

Чемгерер хол,
Четтинчир хол,
Чундурар хол,
Чуруур хол бо!

Бутчугаштар

Бутчугаштар, бутчугаштар,
Бурунгаарлаар бутчугаштар.
Халыыр, шураар, чүгүрерде,
Хала чок-ла бутчугаштар:
Чаңгыс базар —

Чаяң, чаяң.
Ийи базар —
Ийлең, ийлең,
Кылаштапса —
Кыяң, кыяң.

Екатерина ТАНОВА

Бызаа

Бызаа, бызаа, адың кымыл?

— Мөө.

Бызаа, бызаа, аваң кымыл?

— Мөө.

Мөө-ле, мөө дээр, чиктииңни але?

— Мөө,

М-ө-ө-ө!

Черлиг-оол КУУЛАР

Ак дииспей

Хүн бүрү хүн караа чылып-ла орган. Сери кырында ак хар эрип баткаш, чер кырында элезинге “дөс-дөс, дыс-дыс” кылдыр дамдылап турган.

Довуракта үттер, торга сок-таан ыяшта коңгулчугаштар дег, көвүдөп эгелээн. Чер кырынга дем чаа чыткан ак хар эстип чиде бээрге, караңгылаш дээн ышкаш, чиктии хөлчок апарган.

Соок сырын ховудан сыгырып келген. Сериден дамдылап турган суг, бадып ора-ла доңгаш, агаарда астына берген, чыскаалыпкан, селемелер дег кылаңайнып тургулаан. Хүнге кылаңайнып турган доштарның үстүнге хенертен көк оттар чивеңнешкен.

— Ой, башкы, сери адаанда дуу ак диис олур! — деп, Чинчи алгырган.

— Мыя-о-ң! — дизе-ле, чиңгир көк карактарлыг хар ышкаш ак диис бажың азын куду дырбактанып бадып орган.

Башкы ону алгаш, мал эмчизинге тарыдып алгаш, эртенінде садикке эккеп каан.

Диис кудумчу ужунда бичии үгекке чурттап турган. Ону садиктиң бичии уруглары азырап, карактап турганнар.

Уранмааның ойнаар-кызы

Уранмаа садигинге авазы-
биле кады келген.

— Экии, Лилия Ми-
хайловна! — деп, бичии уруг
мендилээш, өөрүшкүлүг
уламчылаан: — Бис чедип
келдивис.

Эмчи хөглүг каттырым-
зааш, чугаалап үнген:

— А-а! Эки-и, эки-и!
Авашкылар иелээн келген
ышкажыл?

Уранмаа эмчизиниң ар-
нынче көрбүшаан:

— Чок-чоок! Бис үжелээ келдивис, Лидия Михайловна — дээн.
Эмчи оон ыңай кым бар чоор дээн бодалы-биле, дилегзине аарак
көргүлээн. Кым-даа чок болган.

— Бирэңер кымыл, Уранмаа?

— Бо бичии Юлияжык — дээш, ойнаар-кызын көргүскен.

— Чаптанчыгбай сени-даа! — деп, эмчи сестразы чассыткан.

Уранмаа өөрүнге халып чеде бергеш:

— Бичии Юлия-биле кым ойнаарыл? — дээш, оозун бир холу-биле
бажының кырынче көдүрген.

— Мен, мен ойнаайн — деп, Тоня халып келген.

Уранмаа ойнаар-кызын эжинге тутсу каапкаш, мынча дээн:

— Ону черле чалгааратпа, шиңме! Оон башка, ол чаныксай бээр.

Черлиг-оол КУУЛАР

Ак-Дииспей

Ак-Дииспей, Ак-Дииспей,
Көк карак, көк карак,
Ак хар дег бистерге
Хөглүг сен, чырык сен,
Мыя-оң, мыя-о-оң.

Ховунуң манызы
Ак-Дииспей, Ак-Дииспей,
Хонар чер тыппайн,
Ам бисте арткан сен.
Мыя-оң, мыя-оң,
Ак-Дииспей, Ак-Дииспей.

Белек-кыс МОНГУШ

Бичии Севил

Бичии Севил, бичии Севил
Бичии-бичии базымнарлыг.
Бирээ, ийи! Бирээ, ийи!
Бисче бас — топ-топ, топ-топ!
Хөглүг Севил анаа орбас:
Хөөрээр, ойнаар, самнаар,
Өөрүшкүлүг холун часкаар,
Өрү-куду бөмбүүн октаар.

Алла АЛДЫН-ООЛ

Семдер хава

Дүү чыдар хаваны көр,
Дүрлүп алган чытканын көр,
Чүдек оожум оттурупкаш,
Чүү боорун, көрээлем че!

Белектер

Белек-селек эндерик —
Меңээ, сеңээ четчир:
Ойнаар-кыс-даа, самолёт-даа
Ойнаар аът-даа, хамнаарак-даа.

Белек-кыс МОНГУШ

Ыт

— Ыт, ыт! Адың кымыл?
— Хөг-хөг, хөг-хөг!
— Чүнү кылып тур сен, ыт?
— Хөг-хөг, хөг-хөг!
— Чемден бээйн бе, ыт?
— Хөг-хөг, хөг-хөг!

Алла АЛДЫН-ООЛ

Ойнаалы!

Башкым-биле кылаштаал,
Бажывысты доңгайтыыл!
Холдарывыс часкап-часкап,
Кончуг дүрген көдүрээл!

Черже куду бадыргаш,
Четтинчипкеш, ойнаалы!
Дескиндир халыылы,
Дегийт тура дүшпээли!

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

Хараммай

Ойнаарагын кымга-даа
Ойнаар дээрге бербес-даа,
Бажын силгип: “Хоржок” дээш,
Базып алгаш, чыдыптар.
Эмин эрттир Хараммай,
Элек-элек, элекпей.

Белек-кыс МОНГУШ

Ак, кара күскелер

Шыяан ам, бир-ле черге Ак диис биле Кара диис чурттап чорааннардыр. Ойнаар-кыс Ак диизиниң ак таваанга ак сүдүн кудуп бергеш, Кара диисти чемгерерин уттупкан. Кара диис аштааш, кара күскелер тудуп чиирин кедеп чыткаш, “мяу-мяу” деп алгырган.

Ак диис тодуг хирезинде, Кара диистин кара күскелерин база кедеп эгелээн. Кара диис тургаш, мынча дээн:

— Сен, Ак диис, кара эвес, ак күскелерни тудуп чи, а мен кара өңнүг диис кара күскелерни тудуп чиир мен.

Күскелер:

— Мен, мен кара күске мен, мени кара диис тутсун, а мен ак күске мен, мени ак диис тутсун дээш, четтирбейн халчып-ла турганнар.

Ак, кара күскелер “сыйт-сыйт” деп алгыржып, ак, кара диистерге туттурбаан-дыр оо!

Үзер-Мыйыс

Шыяан ам, бир-ле черге Хензигбей деп аттыг бичии оолчугаш чурттап чораан-дыр. Ол оол Үзер-Мыйыс деп шолалыг инектиг турган.

Бир эртен Хензигбей Үзер-Мыйысты саап алып дээш чорупкан. Үзер-Мыйызынга ол чугаалап-тыр:

— Оожум туруп көрөм, өңнүкчүгөжим. Оожум туруп көрөм, мыйыстыгбайым. Сеңээ хуужуур бээр мен, үзербейим.

Ынчалза-даа инек хуужуурну-даа чиксевээн, ынчангаш оожум туруп-даа бербээн.

Белек-кыс Монгуш очулдурган.

Өлчеймаа КУУЛАР

Ыглава

Ыглаар кижиге багай,
Ыды безин анчыг.
Ыжа берген арны,
Ыядынчыг хирлиг.
Ам дораан соксааш,
Арнын чунуп каапса,
Чаражын магадап,
Өөрү ону мактаар.

Борааш ОНДАР

Хүнчүгөш

Черниц кырын
Челээштелдир
Хүнчүгөжим хүлүмзүрдү.
Ажы-төлдү амыраткан,
Күзел ышкаш,
Хүнчүгөш сен.

ИЙИГИ БИЧИИ БӨЛҮК (3–4 харга чедир уруглар)

Борбак далган (Орус улустуң тоолу)

Эрте бурун шагда ирей-кадай улус чурттап чораан чү-вең иргин. Бир-ле катап ирей олура, кадайындан дилеп-тир:

— Кыргыз, меңээ борбак далгандан быжырып берем.

— Далган бар эвес, чүнүң-биле быжырап мен.

— Эх, чөнүкпейим, аң-маардан ширбип, артынчыдан кактазыңза болу-ла бээр ыйнаан.

Кыргыз-даа чүзү боор, аңмаардан ийи адыш далган кактап алгаш, ажыткыны өремеге холааш, борбак далган туткаш, саржагга хаарыпкаш, соодары-биле соңга караанга салып каан. Борбак далганга шак ынчаар чыдары эпчок болган: ол соңгадан дүшкеш, хар овааже чайылгаш, оон сиген кырынче халааш, сиген кырындан орукче чуулгаш, олап дукпуртуланып чоруп каап-тыр эвеспе. Борбак далган орукка чуглуп олурарга, аңаа уткуй койгун халып келгеш:

— Борбак далган, Борбак далган сени чиптейн деп!

— Чок, майышкакпай, мени чиве, харын сеңээ кандыг ырны ырлап бээримни дыңна даан.

Койгун кулаан сүүрертипкеш, дыңнаалай берген. Борбак далган ырлап дүжүрүпкен:

Аңмаар иштин ширбип тургаш,
Артынчыларны кактап тургаш,
Саржаг-биле холуп тургаш,
Чаза хаарып быжыргаштың,
Соңга орта соодуп каган,
Кырган-ачам, кырган-авам —
Кырганнардан дезип үнген.
Борбак далган бодум-дур мен.
Койгун сенден десе бээрим,
Кончуг берге эвес деп бил.

Ынча дээш, Борбак далган чүгле караш дээн, ону чүгле койгун шала-була көрүп четтикен.

Борбак далган борбаңайнып, арга ишти кокпа-биле чуглуп орда, аңаа уткуй бөрү бо-ла чедип келген:

— Борбак далган, Борбак далган, сени таптыг сыырыптайн!

— Мени чиве, көк бөрү, сеңээ ырдан ырлап берейн.

Ынчангаш Борбак далган ырлап бадырыпкан:

Аңмаар иштин ширбип тургаш,
Артынчылар кактап тургаш,
Саржаг-биле холуп тургаш,
Чаза хаарып быжыргаштың,
Соңга орта соодуп кагган,
Кылчаң дагыр койгунактан,
Кырганнардан дезип үнген,
Борбак далган бодум-дур мен.
Көк бөрү сенден база,
Көргей-ле сен, десе бээр мен.

Ынча дээш, Борбак далган чүгле шимеш дээн, ону чүгле бөрү эскерип чыдып каан.

Борбак далган ол-ла ынчап аргалап чуглуп олурда, аңаа уткуй адыг бо кел чыткан.

— Борбак далган, Борбак далган, сени чийин деп!

— Машпак, сен мени канчап чиир сен! Ооң орнунга мээң ырым дыңна!

Борбак далган ырлап эгелээн, а адыг ийи кулаан далбайтыпкаш, дыңнап олурупкан:

Аңмаар иштин ширбип тургаш,
Артынчылар кактап тургаш,
Саржаг-биле холуп тургаш,
Чаза хаарып быжыргаштың,
Соңга орта соодуп кагган,
Бодум туткан кырганнарга,
Бо-ла бөрү, койгунакка
Алдыртпайн дезип үнген
Борбак далган бодум-дур мен.
Адыг сенден десе бээри,
Амыр чүве болбазыкпе.

Ынча дээш, Борбак далган караңнадыр чуглуп чорупкан, адыг чүгле ооң изин көрүп чыдып каан.

Борбак далган ол-ла ынчап борбаңайнып чуглуп чорда, аңаа уткуй дилги бо-ла чедип келген:

— Экии, Борбак далган! Паа, чаражыңны але, артында-ла долбанналчак!

Борбак далган мактаашкынга өөрүп, бодунуң ырызын ырлап эгелээн, а дилги ону дыңнавышаан, улам-на чоокшулап олурган.

Аңмаар иштин ширбип тургаш,
Артынчылар кактап тургаш,
Бодум туткан кырганнарга,
Бо-ла койгун, адыг, бөрээ
Алдыртпайн дезип үнген,
Борбак далган бодум-дур мен.
А сен база бырашпас сен!

— Кайгамчык-ла ыры-дыр! — деп, дилги чугаалаан. — Багай-ла чүвем — кырааным-дыр ийин, күжүрүм, дыңнаарым база хирелиг дивес сен бе. Хаайым кырынга олурупкаш, катап база ырлай каавыдам.

Борбак далган ооң ырызын, мактап турар боорга, аңаа амырааш, дилгиниң хаайынче халый бергеш, ырлап-ла эгелээн:

— Борбак далган бодум-дур мен...

А дилги “хап” дээн соонда, сыыра каапкан.

Өлчеймаа КУУЛАР

Садикче

Эртен эрте тура халыыр,
Эрезимни көрүңер даан.
Арны-бажым чунуп каапкаш,
Арыг хевим кедип алгаш,
Садигимче чоруптар мен.
Чажыттарым манап турар.

Хөвөңмей ОЙДАН-ООЛ

Авам

Херелдери чайнаан,
Алдын чырык хүнүм!
Кезээде буянныг
Азырап каан авам!
Улус чону ынак,
Уран-шевер авам,
Ажы-төлүн сургаан,
Авыралдыг авам.

Чаштар бис

Арыг-силиг кеттинер,
Арын-башты чунуп аар,
Садикке хүнзээрлер —
Чаптанчыглар бистер бис.

Чурум үрөп болбазын,
Шуптувус билир бис.
Башкывыстың сөзүн дыңнап,
Мандып орар чаштар бис.

Галина ХОВАЛЫГ

Экии!

Эртен-эрте оттуп келгеш,
Экиилежир хүнчүгежим!
Эки хүннүң медээчизи
Эткир үннүг аскыр-дагаам,
Алдын хүнүм экии!
Аскыр-дагаам экии!
Ку-ка-ре-ку, ку-ка-ре-ку!

Эртен-эрте оттуп келгеш,
Экиилежир хүнчүгежим!
Эки хүннүң медээчизи
Эткир үннүг хекчигежим,
Хүнчүгежим экии!
Хекчигежим экии!
Ку-куук, ку-куук, кукуук!

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ

Дииспейим

Оттуп келгеш, чунуп алып
Онза арыг дииспейим.
Кады ойнааш, чассыдарга,
Катап удуур, дииспейим.

Эним

Эник ыдым ээргилеп,
Эргеленип, чассыгылаар.
Кулактарын сүүреткеш,
Кудуруун-даа чайгылаар.

Инек

Хоюг сүдүн саап алгаш,
Хойтпак, тарак кылып ижер.
Ийи адыр дуюгларлыг,
Инек малым таан чараш.

Бора-Хөкпеш

Кыштың соогун соок дивес,
Кыштап, шурап, ушкулаар.
Боду биче чаптанчыг,
Бора-хөкпеш кушкажым.

Галина ХОВАЛЫГ

Хоюм хоюг, оой-ээй

Хоюг-хоюг аккыр дүктүг
Хоюм-хоюм, оой-ээй.
Хоюг-хоюг чылыг дүктен,
Хөй-ле хөйлең аргыыл!

Хоюг-хоюг кара дүктүг
Хоюм-хоюм, оой-ээй.
Хоюг-хоюг чылыг дүктен,
Хөй, хөй хол-хап аргыыл!

Хоюг-хоюг аккыр дүктен,
Хоюг-хоюг кара дүктен,
Хөй-ле, хөй-ле чүзүн чараш,
Хөй-хөй хептер аргыыл!

Агния БАРТО

Фонарьжыгаш

Оттуг чараш фонарьлыг мен,
Омакшылым ынчаш кончуг.
Олче хүндүс кайгай бээр мен —
От, чүү-даа көстүр эвес,
Кежээликтей көре бээр сен —
Херелденчек ногаан оттуг,
Стаканда будук кырлап,
Ында орар оттуг курт-тур.

Корабльчыгаш

Матрос чаа бөрттүг мен,
База холда хендирлиг мен.
Кораблим шакпын сугда,
Кожа чедип чору мен.
Таваңгайым эдере
Далбаңнашкан пагалар,
— Бисти сөөртем, капитан — деп,
Бир үн-биле дилээрлер.
Экер-оол Кечил-оол очулдурган.

Ийи күске (Тыва тоол)

Шаанда бир шагда ийи күске чемнеп чип чорааш, бир ээн өгге таваржып келгеннер-дир. Демги өгнүң чыкпак кара пажында хайындырган сүт бар болган. Күскелер кайызы-даа ол сүттү хөлчок ижиксээннер. Долгандыр халчып-ла турганнар. Оон күскелерниң шала улуу тургаш:

— Маңаа мынчап үе эрттирип тургаш чоор бис. Мен баштай кара паштың эриинден халбактанып алгаш, иштинде сүттү тоттур ижип алың, а сен мээң кудуруумнуң бажындан ызырып алгаш, тыртып

тур. Оон соонда мен дедир дүжүп келиримге, сен ынчаар ижер сен, сээң кудурууң бажын мен ызырып алгаш турар мен шүве! — деп-тир.

Бичежек күске:

— Чаа, ындыг-дыр! — деп чөпшээрешкен-дир.

Шала улуг күске сүттү ижип-ле эгелээн. Бичежек күске оозунун кудуруун ызырып алгаш, чаагының суу дырыңайнып, четтикпейн-не турган. Элээн болганда, улуг күскениң-даа ишти-хырны шартайып аартап эгелээн. Дедир та канчап үнүп алыр.

“А хупура, мен-даа мооң кудуруун хей-ле ызырып алгаш, туруп берген кижиге эвес мен бе, бо кончуг кулугур сүттү меңээ-даа арттырбастыр бо, бодум чүткүзүмзе дээре хире-дир” — дээш, демги кудурукту сала каапкан. Шала улуг күске-даа сүтче мойт-ла дээн. Элээн чалчырадып турган соонда, шимээн чок барган-дыр оо.

Бичежек күске кара пашты долгандыр халып турза-турза, аштааш, дора өлүп калган-дыр оо!

Мария КҮЖҮГЕТ

Адыг

Адыг боду коргунчуг,
Аажок улуг, дүрзүнчүг.
Чиксээр чеми элдептиг —
Чигирге ынак, чаптанчыгбай.

Бора-Хөкпеш

Тараа көрүп каан болза,
Таалап тоткаш, ырын ырлаар.
Хүннээрекке дөгеленгеш,
Күжүр хөкпеш база ырлаар,
Борбак хырны тодуг болза,
Бора-хөкпеш хилинчек чок.

Виктор КУУЛАР

Шылырааштар

Шылыр, шылырааштар
Сымырашкан дег,
Шылыраарлар:

Күскү терек
Шылыр, шылыр,
Күскелер
Шылыр, шылыр,
Дымырашкан
Шылыр-шылыр,
Сарыг бүрү
Шылыр, шылыр,
Саазыннар
Шылыр, шылыр.
Шылырааштар
Шылыраарга,
Шымбай солун чүве-ле-дир.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

Дииспейниң үлегери

Эртен туруп келгеш, Көжерек чунмастап туруп берген. Сактырга-ла, сугнуң эчигейи, соогу аажок ышкаш болган.

— Дүрген чунувут, оглум. Соок суг уйгуну дораан-на сергеди шааптар — деп, ачазы далаштырган.

Көжерек ачазының ол чугаазындан улам сести берген. Шынап-ла, уйгуну безин сергеди шааптар суг-биле канчап чунар боор: ии-и, эчигейин! Соогу та чүү хире чүве ыйнаан!

— Ачай, мен дүүн-не чунуп алган ышкакжымгай. Мен дүүн-не...

Ол аразында дииспей орун кырынче үне халааш, холдары-биле аксын чодуп, чараазы-биле чунуп эгелээн. Чунуп-чунуп алгаш, ийи холун сыртангаш, Көжерекче көрүп чыткан. Көжеректиң авазы диизинге сүт куткаш, дииспейни кыйгырган:

— Диис, диис! Чунуп алдың бе? Ма, чемнен!

Ону көргөн Көжерек ол-ла дораан чунуп кирипкен. Суг соок-даа болза эчигей-даа эвес болган.

Тереза ДОНГАК

Бызаа

Инек бызаазы-биле кады оъттап үнүпкен. Бызаа амдызында бичии болгаш чүгле авазының эмииниң сүдүн ээп турар. Ол оътту чаа-ла танып ап, ону чула тыртып алгаш, аксының иштинге амданнанып дайнаан. Бызаа чаңгыс черге оъттавайн, оъттарның баштарын чулуп

чип чорааш, авазындан ырап чоруй барганын эскербээн. Канчангаш-ла ол көрүптөр дээрге авазы чанында чок болган. Бызаа корга бергеш, авазын дилеп чорупкан. Оъттап чорааш, хойга таваржы бергеш:

— Мээң авамны көрдүңөр бе?

Хой аңаа:

— Мээ, мээ! — деп эткен.

Бызаа хойнуң чүү деп турарын билбээн. Ол улаштыр авазын дилеп чорупкан. Аът оъттап турган. Бызаа ооң чанынга чедип келгеш:

— Мээң авамны көрдүңөр бе? — деп айтырган.

Аът тургаш:

— Ии-оо, ии-оо! — деп харыылаан.

Бызаа аъттың чүү деп турарын ам база билбээн. Ол база-ла улаштыр авазын дилеп чорупкан.

Бызаа авазын дилеп чорааш, ону тып алган. Ол дораан-на авазындан:

— Мээ-мээ! Ии-оо, ии-оо! деп эдип турар амытаннарга таварыштым. Ол кымнарыл, авай? — деп айтырган.

Авазы тургаш:

— “Мээ-мээ” деп эдер азырал амытан хой-дур. А “ии-оо, ии-оо” деп эдер база-ла азырал амытан-дыр. Ону аът дээр. Бистер база азырал амытаннар-дыр бис. Ынчангаш эмин эрттир ыравайн, мээң чанымга оъттап өөрөн – деп-тир.

Бызаа авазын дыңнап, ооң чанындан ыравас апарган. Инек бызаазын эдертип алгаш, өдекке кирип келген.

Белек-кыс МОНГУШ

Аргаже аян-чорук

Шыяан ам, бир-ле катап азырал амытаннар: Ыт, Диис, Хаван автобуска олурупкаш, часты уткуп алыр дээш, аргаже чорупканнар.

Олар орукка бар чыткаш, улуг оңгарже кире халды бергеннер-дир. Азырал амытаннар улуг оңгардан үнүп чадап кааш, муңгарап, ыглажып эгелээннер-дир эвеспе.

Оларның ызын Адыг дыңнап каан. А чедип келгеш Адыг автобусту үндүр тырткан, тырткан, тыртып чадап каан. Дуза дилеп ыңай-бээр көргөн. Канчангаш-ла көрүптөргө, көк Бөрү дуу маңнап бар чораан. Адыг Бөрүнү кыйгырыпкан. Адыг автобусту тырткан, бөрү адыгны тырткан, чадап каан.

— Адыр, Адыг акым, Дилгини кыйгырыптайн. Иелээн автобусту

үндүр тыртып черле шыдавас-тыр бис – дээш, Бөрү дилгини кыйгырыпкан.

Дилги келгеш, Бөрүнү тырткан, Бөрү Адыгны тырткан, Адыг автобусту тырткан, чадап кааннар.

Канчангаш-ла көрүптөргө, майтак Койгун маңнап бар чораан. Дилги Койгунну кыйгырыпкан.

Койгун келгеш, Дилгини тырткан, Дилги Бөрүнү тырткан, Бөрү Адыгны тырткан, Адыг автобусту тырткан. Тырткан, тырткан – черлик амытаннар шуптузу азырал амытаннарны үндүр тыртып алганнар.

Азырал амытаннар амырап, черлик дириг амытаннарга четтиргенин илереткен. Ынчангаш шупту амытаннар часты уткуп чорупканнар. Олар часты өөрүшкүлүг уткуп алганнар.

Час:

— Экии! Мен силерге өөрүп тур мен, эп-найыралдыг, дидим-дир силер. Бергелерге таварышкан эштеринерге дузалап чоруңар!

Уруглар ырлары

Дээр биргей бээрге:

Кара булут ыңай бар,
Ак булут, бээр кел!
Хүнчүгөш, хүннеп кел,
Чылыдып чедип кел!

Кара булут, ыңай бар,
Хүннээрек, бээр кел!
Кара булут, ыңай бар,
Хүннээрек, бээр кел!

Чаашкын чаарга:

Эчик-эчик, эчигей,
Ээремнелдир чаг-ла, чаг.
Идик-хевим өтсе-даа,
Эрес болгаш тоовас мен,
Экис-экис, эчик-эчик!

Ховаганнап тургаш:

Ховуй-хооп, ховуй-хооп,
Ховаганчык, кайда сен?
Ховуй-хооп, ховуй-хооп,
Холга тудуп алыр мен.
Хооп-хооп, ховуй-хооп
Холумга хон, ховуй-хооп!

Могаттынын тургаш:

Чүдөк кара кижидир сен,
Сээңбиле ойнавас мен.
Сээк хойзур бызаа эвес,
Чүгө дылың кызаңнаттың?

Чаа төрөөн анай, хураганны чассыдарда:

Кодан ышкаш хоюг дүктүг чучуум,
Хөвөң ышкаш хоюг дүктүг хураганым,
Делбиң кулактым, борбак карактым,
Ала хураганым,
Анайларым, өшкүлерим!
Чичи-чичи,
Адыр кулаа халбаңнашкан,
Чичи-чичи,
Хоор-сарыг хураганнарым, хойларым,
Хову сыңмас чараштарым, чаптанчыгларым,
Кулактары делбиңнешкен, чичи-чичи,
Холба-холба, чичи-чичи,
Өшкүлерим, хойларым!

Белек-кыс МОНГУШ

Дилги биле күске

(Тоол)

- Күскежигеш, күскежигеш думчууң чүгө хирлигил?
- Чер казып турдум.
- Черни чүгө казып турдуң?
- Үңгүр кылыр дээш.
- Үңгүрнү чүгө казып турганың ол?
- Дилги, сенден чаштынар дээш.
- Күскежигеш, күскежигеш, мен сени кедеп манаар мен.
- Мээң үңгүрүмде удуур чер бар.
- Чем чиксей бергенимде үңгүрден үне халый бээр мен.
- Мээң үңгүрүмде чем шыгжаар чер база бар.
- Күскежик, күскежик, мен сээң үңгүрүңнү үреп кааптар мен.
- Ынчаарга, ындыг болза, мен үңгүрүмден ырадыр чоруптар мен.

Сайлык ХОМУШКУ

Чеди чүзүн малымайны

Агт

Ажыл бүрүзүн шупту кылыр,
Ажылгыр-даа кежээпей боор.
Шанактаар-даа, тергелээр-даа,
Шалып, кежээ агт малым.

Инек

“Инектиг кижиге тодуг” дижир,
Идегелдиг малым — инек.
Аккыр сүдүн амзап ижер,
Аажок ынак уруглар бис.

Сарлык

Тайга черниң чурттакчызы —
Таан чараш сарлык малым.
Кырган-авам аалында,
Кайы көвей чараштарын!

Теве

Хову черниң чурттакчызы —
Теве малым таан чараш.
Аар чүьктү база сөөртүр,
Аажок шыырак теде малым!

Өшкү, хой

Хой, өшкүнүн ажыгы улуг —
Хоюг сүдүн, дүгүн алыр.
Аажок чараш анайларның,
Аажок чараш хураганның,
Авазы боор, ачазы боор —
Өшкү, хоюм таан чараш.

Иви

Эъди, сүдү шупту
Эм-таң болур сүзүктүг,
Тожу черниң чоргаар малы,
Иви малдың чаражын!

Алла АЛДЫН-ООЛ

Каткы-хөглүг уруглар бис

Каткы-хөглүг уруглар бис,
Халып турда дендии-ле бис.
Биске чедер кижги кымыл?
Бирээ, ийи, үш – сывырта!

Каттың хөйүн, каттың хөйүн,
Кагбайн, сыкпайн чылыңар!
Адыг ирей чедип келзе,
Алдырбайн бараалыңар!

Екатерина ТАНОВА

Чолаачы

Трр-трр...
Чүү даажыл ол?
Трр-трр...
Чүү деп чувел ол?
Каргыраалаан трактор
Калбак делгем ховуну
Чаагай тараа өссүн дээш,
Чарып, тарып турары ол.

Трр-трр...
Шылавас-даа,
Трр-трр...
Шыдалдыг-даа.
Суксай бергеш, ижер
Суксун шайы — керосин,
Чолаачылап башкарар,
Чогум ээзи — маадыр.

Найыр САРЫГЛАР

Чылдың үелери

Кыш

Кыйырт-кыйырт дааштыг,
Кыштың хөглүг медээчизи,
Харжыгаштар чаап турлар,
Кайгамчыктыг кыш келген.

Час

Дым-дым кылдыр дүжүрер,
Дыка хөглүг дамдылар.
Частың дүжүп келгенин,
Чаштар биске сөглөп тур.

Чай

Челээш ышкаш айыраң каас,
Черниң кырын чечек шыпты.
Эжим-өөрүм кады ойнаар,
Эң-не солун чай-даа келди.

Күс

Ында шылыр мында шылыр,
Шылыр-шылыр бүрүлөр,
Ынаар-мынаар хадып,
Чараш күстү медээлеп тур.

Дайамаа ИРГИТ

Кажар койгун

Бир-ле черге кажар Койгун чурттап чоруп-тур эвеспе. Ол черге арганың аштаңгы көк бөрүзү чедип кээп-тир оң. Бөрү тургаш:

— Сени чиир мен, Койгун — деп-тир.

— Мени чиирин чигей-ле сен, Бөрү, саяк койгун мен. Саяктадып алгаш, чи даан — деп-тир.

“Аът-ла саяктаар боор. Койгун саяктап турганын кым көргөн боор. Шенеп туруп көрейн адыр” деп Бөрү бодангаш, Койгунну мунупкан. Күжүр Койгун Бөрүнү каяа уур боор, кээп дүшкен. Ынчан Бөрү тургаш:

— Саяк Койгун мунар Бөрү эвес-тир мен. Сени ам-на чиир мен — деп тур оң.

— Чок, чок. Мээң быктымда мени чиир амытанның чуруун чуруп каан, сен-дир сен бе? Көрүп көрем, сен болзуңза, чурукта кандыг үнген-дир сен?

“Оо, солунун! Ону көрүп көрейн” — дээш, Бөрү Койгуннун быктынче бажын доңгайтып келирге, Койгун Бөрүнүң караандыва тепкеш, десе берип-тир эвеспе оң. Койгун-даа маңнап чорупту, а мен-даа бо-ла келдим.

Дүрген-чугаалар

Торлаа, тогдук, торга, таан,
Терек, терезин, тен, тал,
Терге, тавак, тон, тонак,
Таңныыл, тараачын, төлээ —
Дес-дараалаан дес-дараа.

Чарык паш
Чаваналаттынза —
Чаваналаттынзын!
Чаваланаттынмаза —
Чаваланаттынмазын!

Чадыр өг
Өглеттинзе —
Өглеттинзин!
Өглеттинмезе —
Өглеттинмезин!

Кызыл дилгини
Андарып, силгип,
Кызыл күзенни,
Сывырып, силгип.

Каът сирти, хаван сирти,
Өзен сирти, өреге сирти,
Өреге сирти, өшкү сирти.

Буга база бустазын,
Булут база бусталзын,
Булут база бусталзын,
Буга база бустазын.

Эзир хек чаккыар,
Эзер хек шыгыраар,
Эзер хек шыгыраар,
Эзир хек чаккыар.

Чактааш бөргүм,
Чавактааш чүвүрүм.
Билектээш чеңим,
Халаңнааш курум,
Майыктааш идиим.

Кижиги кижини кижиги дээрге,
Кижиги кижини кижиги дээр.
Кижиги кижини кижиги дивеске,
Кижиги кижини кижиги дивес.

Шиш бажы сүвүр,
Сиген бажы шивит.

Эник ээрзин,
Элик огурзун.
Элик шуут огурзун,
Эник шуут ээрзин.

Эзирни хоюзар,
Эзерни чазаар,
Эзерни чазаар,
Эзирни хоюзар.

Чечен чугаалар

- Сайзанақтап ойнаалам.
- Сайзанааң ырак бе?
- Шавар болза, ырак эвес.
- Шавар аъдың багда бе?
- Баглаваан мен, дазылында.
- Уваа, чиктиин, билбейн-дир мен.
- Урук аът ийин, ам-даа кеспээн.
- Өөрү кодан чанынга хоюң чедире бер.
- Тышпас мен.
- Канчап тышпас чүвел?
- Та кайы аргада халып чоруур кодан.
- Аъдың чоп дерлигил?
- Актың суун кештим.

— Терең-дир бе, сыык-тыр бе?
— Шаап кешкеш, билбейн бардым.

— Алаак даанга чүге шаптың?
— Анайларым дозуп турдум.
— Аданым чоп шалбаладың?
— Анай-биле салчаптым.

— Хемчикти канчап кештиң?
— Хеме-биле кештим.
— Шакпын-дыр бе?
— Эскербедим.
— Кажан кештиң?
— Кавайлыымда.

— Бээр кээрге кайыын келдиң?
— Бээжинден бээр келдим.
— Ырак-тыр бе, чоок-тур бе?
— Ырлап чорааш, эскербедим.

Янжимаа САЛЧАК

Кайда-даа чок

Чырык черде “Ава” деп сөс,
Чымчак болгаш эң-не эргим.
Чүге дизе ава кижини,
Чүгле төлүн бодап чоруур.

Авамга мен чоргаараар мен,
Авамны мен дөзөксээр мен.
Ынак, эргим авам ышкаш,
Ындыг кижини кайдаа-даа чок.

Айрана СЕРЕН

Сөглээр-дир мен

Чазыым эдип дузалажыр,
Чараш сөстөр өөрөдир,
Англи дылды база билер,
Авам меңээ эң-не эргим.

Угбаларының хеймери боор,
Угаанныг-даа башкы болган.
Шевер, кежээ авамга мен,
“Четтирдим” деп сөглээр-дир мен.

Чылыгар мен

Ажы-төлдү чаяап төрөөш,
Айтып, сургап, чагып чоруур,
Ава кижиге эң-не онза.

Караңгы дүн дүжүп кээрге,
Авамны мен сактып келгеш,
Ала-чайгаар чылыгар мен.

Аганак АРАПТАН

Ынак авам карактаар мен

Амыдырал чырыткызы,
Аксым-кежиге, авыралы,
Ылап таптыг сүме кадар,
Ынак авам карактаар мен.
Ава барда — тодуг-догаа,

Ава орда — чырык, чылыг,
Ава чокта — аштаңгы, соок,
Ава чокта — өскүссүргей.
Хайыралыг эргим авай,
Кажанда-даа мени кагба.

Алаш ХЕРТЕК

Төрөөн Тывам

Ак-көк дээрлиг Тыва чуртум,
Бедик-бедик тайга-сынныг,
Аржаан суглуг, хөлдүг, хемниг,
Арга-эзим, шынаа, шөлдүг.

Азарганчыг чажымдан-на,
Авамга дег ынак болган.

Хайыразы эгээртинемес,
Кайгамчыктыг төрөөн Тывам.

Тыва чонум чазык чаагай,
Тыва черим онза чараш.
Ынчангаштың төрөөн черим,
Ырлап йөрөөн ужурум ол.

Алина ОРУС-ООЛ

Анайларым

Кырган-авам анайлары
Кажаа сыңмас дешкилежир.
Кыссыл, кара, көгүлдүр, ак,

Кандыг өңнү ында чок дээр.
Кырган-авам анайлары,
Кышты өттүр өзе бээрлер.

Ондар КАҢ-ООЛ

Мажаалай

Узун чайны, алдын күстү
Улчуп эртер мажаалайны.
Чараш ак кыш хаарып кээрге,
Чаштына бээр кортукпайны.

Хөглүгбей

Ыңай-бээр барганда,
Ырлап чоруур чарашпай,
Эштиг-өөрлүг ойнаанда,
Эрес чаңын салбаспай.

Хүнче көргөш, магадап
Хүлүмзүрүүр хөглүгбей.
Кижичү күнү кыла-дыр,
Киржи-ле бээр кежээпей.

Белек-кыс МОНГУШ

Мээң ыдым

Кара-хүрең мага-боттуг
Казбек деп ыттыг-ла мен.
Ыттар көргөш, ээре-ле бээр,
Ызырар-ла чаңныг ыт ийин.

Ыдын чассыдарда:*

Эрес кылдыр азырап аайн,
Эргин адаандан өттүрүп аайн,
Эзеңгиден өттүрүп аайн,
Хоюг дүктүг ак кодан тудуп бээр,
Коданчы ыдым болур сен.

ОРТУМАК БӨЛҮК

(4 хардан 5 харга чедир уруглар)

Улуг-эргек

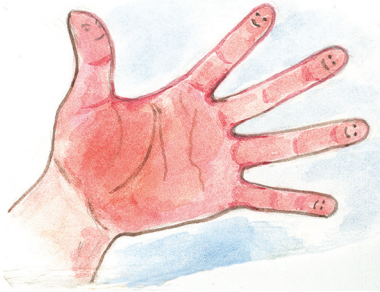
(Чуваш улустуң тоолу)

Бичии салаа чүге дораан доңа бээр деп? Хензиг болгаш. А чүге дораан чылыга бээр деп? Үргүлчү эштери-биле кады, оларның-биле эптиг-чөптүг база ажылгыр болгаш ыңдыг.

А улуг-эргек шыырак-даа болза, доңуучал. Чүге? Чүге дизе, ол үргүлчү чааскаан чоруур, хол-хавының иштинге безин аңгыланып алыр. Чамдыкта ол дыка доңа бергеш, эштеринче кээп чыннып

* Матпаадыр. – Кызыл, 2010

алыр. Ол хирезинде бичии салааларны бо-ла базынчактай бээр болдур ийин.

Кижиниң беш салаалары — беш алышкы ышкаш. Найыралдыг болур дизе чүнү канчаарыл?

Шупту кады, деңге эрес-шудургу ажылдаар. Хаарылгаларны, маскаларны, ширбиилдерни, хүү-ректерни туткаш, ажыл-ишче дүрген кирер апаар. Кидин-түлүк ажыл үезинде кым-даа доңмас. Салаалар деридип, хол-хаптары уштунар. Ама

на улуг-эргек дунмаларыңга каттыжып, олар-биле демниг ажылдаар. Бир эвес чааскаан турган болза, ол чүнү канчап алыр деп? Думчуунун үдүн чукшуур дээрден башка аан?

Беш, харын-даа он салаа дөгерези хөделирге, кандыг-даа ажылды кылып кааптар!

Г. Волковтуу-биле

Тарбаган

(Тыва тоол)

Часкы көк чээш, үзе шаптырган арган Тарбаган, арып-доруп баксыраанындан оътка четпес апарган. Чурттап турган тейжигежиниң оьду шуут төнген. Аштаан, арган Тарбаган хүнзедир кастынып, диленип келзе-даа, чаңгыс дайнам сиден, чаңгыс дазыл-даа тыппаан-дыр эвеспе. Аштаанындан караа караңгылап, угаанын оскунуп чорааш, чурттап турган тейиниң хүннээрек талазында кадыр кожагарда чүгле тынныг союп чедип келген.

Ол кожагар хүннээрек талада болгаш, оът-сиген үнген бооп-тур. Аштаан Тарбаган аңаа турумчуп

алгаш, сегип, семирип эгелээн. Күске чедир чаан угбас, кылаштап албас апарган.

Бир хүн оъттап чорааш, кадыр ийни куду чуглуп-ла баткан-дыр эвеспе. Үрүп каан сыңый дег семис Тарбаган борбаңайнып, чуглуп баткаш, кожагарның мырыңай-ла эдээнге кээп дүшкен-дир эвеспе. Корткан, хорадаан Тарбаган кожагарже көрүп алгаш, ээрип эгелээн. “Харалаан кара кожагар, сени дөзүңден тура казып кааптар мен, чашпан сигениң чок кылдыр, чулуп каар мен. Оът-сиген сүүзүн чок, сүүр кара хая! Мээң караамга көзүлбе!” — дээш, дивээни-ле чок, хүнзедир, боску тунгуже ээрип келген. Оон бээр-ле “Тарбаган даг ээрген” деп үлегер чугаа тывылган дээр.

Александр ШОЮН

Таныжылга

Дадар-оолга ачазы чадаг-терге садып берген. Ол тергезинге дыка ынак. Дадар-оолдан өске кым-даа ону мунмас турган.

Бир-ле катап Дадар-оол тергезин херим иштинге тургузуп кааш, бажыңче дүштеки чем чип алыры-биле кире берген. Ол чемненип дооспайн чыткаш, тергезин Солун-оолдуң мунуп алган бар чоруурун соңга өтгүр көрүп каан. Дадар-оол хорадай берген. Ол дораан-на маңнап үнген. “Өске кижиниң эдинге дегбес деп чүвени Солун-оолга канчаар көргүзөр болдум” деп, иштинде каржы химиренген.

Холдарын чудуруктанышкан, хорадап-шугулдааны кончуг, ол Солун-оолче уткуштур магнап орган. А Солун-оол Дадар-оолду көрүп кааш, чанында турган оолга чугаалап-тыр:

— Таныжып ал, Эрес! Бо мээң эң-не чоок эжим Дадар-оол-дур!

Дадар-оол элдесине бергеш, чудуруктанып алган холун салыпкаш:

— Тергени чүге мунмайн турарың ол, эш? — деп, эжиниң кижизиг таныштырылгазынга харыы кылдыр чугаалаан.

Белек-кыс МОНГУШ

Кежээ ыт

Омак деп оол кавказ уксаалыг Казбек болгаш Черликпен деп ыттарлыг чүве-дир. Казбектиң мага-боду улуг, шыырак, ынчангаш улус ону көргеш, корга бээр.

Омак ыттарынга чемни деңге үлештирип бээр. Ынчап турда-ла, Казбек бодунуң чемин чипкеш, Черликпенниң чемин база чий берген турар. Чамдыкта чем былаашкаш, сегиржип алган-даа турарлар.

Бистиң өгбелеривистиң үлегер домаа дыка шын-дыр: “Ийи кижии аразыңга хоп дажывас, ийи ыт аразыңга сөөк октавас”.

Казбек чааскаан артып калгаш, бажыңны кадарбышаан, хаваннарын база карактап турар. Ынчангаш бажыңның элери Казбекке дыка ынак, а Черликпен бажыңны орта кадарбас, чер кезииринге сундулуг. Казбек бажың-балгатче өске кижилерни чагдатпайн, ээрип-ле турар. Ындыг коданчы боорга, Омак бо ыдын үргүлчү тоттур чемгерип турар.

“Ажыл кылырга, хырын тодар” деп үлегер домакты утпаалыңар, уруглар!

Ажылчын азырал амытаннар

Бир-ле катап Айдемир садиктен чедип келгеш көөргө, дииспейни, эникти база хаванчукту авалары каапкаш чорупкан болганнар.

Айдемир диис оглундан айтырган:

— Сен тоолга ынак сен бе? Сеңээ тоол номчудайн, диспеек.

Дииспеек:

— Мен, “мяу-мяу” деп алгырардан башка, тоол номчуп билбес мен. Оон ыңай силерниң бажыңыңарның күскелерин узуткап кааптар-дыр мен — дээн.

Айдемир эниктен айтырган:

— Эник, эник, а сен чечен чугаадан меңээ номчуп берем.

Эник:

— Мен чечен чугааны номчуп шыдавас мен. Кылып билир чүүлүм “хөг-хөг” деп ээрип, бажың ээлээр амытан-дыр мен — деп чугаалаан.

Ооң соонда Айдемир хаванчуктан дилээн:

— Сен, хаванчук, бистерге тывызыктан тыптырып көрөм.

— Мен силерге тывызык тыптырып билбес мен. Мээң кылып билир чүвем “хрю-хрю” дээр, чем чииринге ынак мен. Мээң эъдимни, чаамны кижилер чемге ажыглап турар — деп харыылаан.

Айдемир боданып-боданып:

— Силер азырал амытаннар шупту кижилерге ажыктыг-дыр силер. Амытан бүрүзү-ле боду кылыр ажылдыг.

— Сен, Айдемир, тоолдарны, чечен чугааларны, тывызыктарны номчуп, садикке эки кызып өөрөн! Оон биске номчуп бээр сен — деп деңге чугаалааннар.

— Ийе, номчуп өөренип алыр мен. Чалгаа болбайн, эки өөренип, авам, ачамга ажыл кылырынга дузалажыр мен. Бичиилерге үлегерчижектиг болур мен — деп, азырал амытаннар оолдарыңга сөзүн берген-дир оо!

Биила СУВАНДИИ

Кымыскаяк

Шаанда кымыскаяк борбак, кара, чараш-даа амытан чораан. Кончуг чараш кымыскаякка ол кадайланып алган. Кымыскаяктын кадайы көвей ажы-төлүн азыраар дээш, үңгүрүнден-даа үнмес, ажыл-агыйга-даа дузалашпас, шуут чай чок болу берген.

Бир катап эр кымыскаяк бай аал чанынга маңнап келген. Ол бир өгнүң чанында өл ааржы чаткаш, кургадып каанын көрүп каан. Өндө ажы-төлүнгө аппарып бээр дээш, бир борбак ааржыны чыктепкен. Өгнүң ээзи кадай ону көрүп кааш, шывык-биле кымыскаяктың дал ортузунга каккан. Ол үзүлгөш, чүглө оорга сөөгүнгө артып калган. Кымыскаяк өөнгө арай боорда калгып келген.

— Силерни азыраар дээш, чүглө чааскаан чоруп чорааш, үзө шаптырып алдым — деп хыйланган.

Оон бээр-ле кымыскаяктар шуптузу үзүк-боолук болу берген. Ынчалза-даа кымыскаяктар ажылга ынак, шуптузу ажылче кады үнөр апарганнар.

Белек-кыс МОНГУШ

Адааргак каарган

Шыяан ам, бир-ле черге каарган чурттап чораан. Ол каарган шупту куштарга хөлчөк адааргаар турган: айлаң-куштуң ыраажызынга, хараачыгайның изиг чурттарга кыш эрттирип алырынга, алдындостуң каас-коязынга, а каарганның мактаныр чүзү-даа чок. Ол аян-чорук кылыр деп, шиитпирлеп алган-дыр. Каарган каяа-даа ужуп чеде бергөш, кылаңайнып чыдар чүүлдерни чыып-ла чораан. “Кылаңнааш чүвелер-биле каастанып алыр болза, куштар ону танывайн баар азы чүглө ооң дугайында чугаалажып туруп бээр” — деп, каарган боданган.

Бир-ле хүн каарган бодунуң уязынга ужуп келген. Ону айлаң-куш көрүп кааш, айтырган:

— Экии, каарган! Сен шагдагы олчаан көзүлбедин. Дыка үр үе иштинде кайнаар ужуп чордуң?

— Экии! — деп, каарган харыылааш, улуг тынгаш, чүнү-даа чугаалаваан. “Каяа-даа баргаш, кандыг-даа кылаңайнып турар чүвелер-биле каастанып алырымга, каарган хевээр артып калган-дыр мен” — деп иштинде боданган.

Дилги болгаш өшкү *(Орус улустуң тоолу)*

Дилги орук дургаар маңнап чорааш, каарганнарже аазатпайланып кайганып тургаш, кудукче дүже берген. Кудуктуң суу терең эвес болган. Ол сугже хандыр дүшпээн, ынчалза-даа үнүп чадап каан. Дилги кудуктуң ортузунда муңгарап олурган. Чүнү канчаарыл?

Ол-ла оруктап өшкү маңнап чораан. Ол бажын болгаш сегел салын силгивишаан, долгандыр көрүп чораан. Кылыр ажыл чогуңдан өшкү кудукче бакылай берген. Ол дилгини көрүп кааш, айтырган:

— Экии, дилги! Мында чүнү кылып тур сен?

— Дыштанып олур мен. Черниц кырында дыка изиг, а мында дыка сериин-дир. Соок сугну кайы хире хереглээр силер, четчиридир — дээн.

Өшкү суксай бергеш, айтырган:

— Кудуктуң суу эки-дир бе?

— Суг дыка эки-дир — деп, дилги харыылаан.

Бээр шурап келгеш, амзап көр даан! Бистерге олурар чер четчир чүве-дир.

Тенек өшкү кудукче шурапкан. Суун хирлендирипкеш, дилгини өлүр базып кааптар часкан. Дилги хорадай бергеш, хөректенген:

— Сен, сегел салдыг, орта шурап чадааш, сугну чаштадып кааптың. Дилги өшкүнүң ооргазынче үне халый бергеш, оон кудуктан халбактанып үнүп келген. Ооң үнгенин өшкү көрүп каан. Өшкү кудуктан канчаар үне халыбын аайын тыппайн, кежээге чедир олурган. Ээзи өшкүнү чоктап каапкаш, дилеп чорупкан. Ону дыка үр дилеп чорааш, арай боорда тып алган. Ээзи хендир ап алгаш, өшкүнү кудуктан ушта тыртып алган-дыр оо!

Белек-кыс МОНГУШ очулдурган.

Үш күскелер

(Моол улустуң тоолу)

Шыяан ам. Бир-ле черге үш күскелер чурттап чорааннар. Ол күскелер адыш хире хемчээлдиг черлиг турганнар. Кыжын ол черге улуг эвес чайыннап, кылаңайнып турар хар чаапкан. Күскелер ол черден харны эжип тургаш, бичии борбак чочак тараа хире үс тып алганнар. Улуг күскелер ол үстү бичии күскеге шыгжадып каарга, оозу үсче туралааш, чий каапкан.

Акылары бичии дунмазын аттынмышаан, салба эттеп тургаш, шииткекчиге чедирип аппаратаннар.

Шииткекчи оларның херээн сайгарган. Улуг күске шииткекчиге мынча деп чугаалаан:

— Бис үш алышкы бис — дээн.

— Дыка улуг ниитилел-дир силер — деп, шииткекчи чугаалаандыр эвеспе.

— Адыш хире хемчээлдиг черлиг турдувус.

— Ол дээрге улуг күрүне-дир — деп, шииткекчи чугаалаан.
— Бистиң черивиске хар чаапкан турган.
— Ёзулуг шуурган-дыр! — деп, шииткекчи улуг күскениң чугаазын үзе кирип чугаалаан.
— Бистер харны бөле эжип турган бис. Харны эжип тургаш, чочак тараа хире бичии борбак үс тып алган бис.
— Ол дээрге үнелиг шыгжаг-дыр — деп, шииткекчи каттырымзаан.
— Бичии дуңмавыска шыгжадып каарывыска боду чипкен-дир...
— Кайгамчык улуг шыгжакчы-дыр — деп, шииткекчи чугааланган.
— Бичии борбак үстү алгаш, бичии күске чипкен.
— Кандыг кончуг коргунчуг, чазый, хоптак чүвөл? — дээш, шииткекчи каттырган.
— Ооң соонда бистер ону сылба эттээн бис.
— Ол дээрге ёзулуг-ла дайын-дыр але — дээш, шииткекчи каттырыпкаш, күскелерни аразында найыралдыг болурун күзевишаан, оларны чорудупкан.

Белек-кыс МОНГУШ очулдурган.

Саргылана СААЯ

Найырал

(Тоол)

Бир-ле черге Чараа-чечен, Койгун, Дилги чораан чүве-дир. Байырлалдар болурга-ла, олар шупту кады хөглээр, аразында дыка демниг, найыралдыглар.

Аяс, кааң хүнде Койгуннуң төрүттүнген хүнү болур деп чар болган. Ол эш-өөрүн байырлалынче чалаан. Чараа-Чечен эжиниң найырынга морковь, яблоко аппаар бодап алган чүве-дир. А Дилги мөөгүлөр, хаактар карттары эккеп салган. Манаан хүнүнде белек-селээн чүьктээш, эжиниң байырлалынче каткы-хөглүг чорупканнар. Койгун өңнүктерин өөрүшкүлүг уткуп, хүлээп алган.

Олар белектерин эжинге байырымныг байдалга тутсуп сөңнээннер. Оон улаштыр ойнап-хөглөп, самнап шаг болганнар. Аъш-чеми-даа элбек, ал-боттары-даа эптиг, демниг. Ыя кадында Дилги Чараа-Чеченге билбейн дээптерге, теннери ооң холунче кадалы берип-тир. Дилги оозунга девидээш, алгырып-кышкырып, ыглап-сыктап, эжин эки-бак сөглөп-тир. Ындыг алгы-шимээн, ыы-сыы дыңнааш, Чара-Чеченниң үнү безин чиде берип-тир. Байырлал үрелип, шуптузу ыыт-дааш чокка тарап чаныпканнар. Эштери чоруптарга, Койгун үр-ле боданган: “Аравыста дыка эки найыралдыг турдуvus. Ам чүге-ле бактажып

эгеледивис? Ынчап черле болбас!” Ынчаар бодангаш, Койгун эштерин эштеширер арга тып алган иргин. Ол хенертен аарааш чыдышкан. Ону дыңнааш, эштери шупту чыгып келгеш, эжин эмнеп, дузалажып-ла эгелээннер. А Дилги эжиниң байырлалынга келгеш, ону ханы хомудадышканын билип кааш, Койгунга база Чараа-Чеченге буруузун миннип: “Моон соңгаар эш-өөрүм хүндүлөп, дыңнаар мен” деп сөзүн берген-дир эвеспе.

Дилгиниң частырыын билингенинге өөрээш, Койгуннуң аарыы-даа дораан сегий берип-тир.

Чараа-чечен биле Дилгиниң эштежип найыралдашканы Койгунга эм-даа бооп-тур. Ынчалдыр-ла эжишкилер бот-боттарын найыралдыг болурун дугуржуп, удур-дедир аалдажып, оюн оя, чигин чире чурттай берип-тирлер оо!

Белек-кыс МОНГУШ

Улуг сарыг Хартыга, биче сарыг Черликпен деп ыттар

Шыяан ам, бир-ле черге Айдемир биле Ай-Хаан деп ийи оол чурттап чораан. Айдемир улуг сарыг Хартыганы, Ай-Хаан биче сарыг Черликпенни азырап турган.

Алышкыларның ада-иези ырак черден суглап чоруп каарга, оолдары Хартыга биле Черликпенни эдертип алгаш, суур чоогунда алаакче агаарлап чорупканнар. Оолдар алаак черге чедип кээрге, чечектер баштарында эндере арылар олурган-дыр эвеспе.

Олар арылардан дилээннер:

— Арылар, арылар чугаалап көрүңерем! Бистер ыттарывыс-биле каттап, мөөгүлөп, тооруктап алырывыс ол-дур, кайнаар барзывысса экил, айтып бериңерем.

— Ж-ж-ж — деп, арылар аразында сымырашкаш, — Чажам дивейн, каттыг, мөөгүлүг, тооруктуг черлерни көргүзүп берээли... Кайнаар ужарывысты көрүп, бистиң соовус-биле чоруп олуруңар!

Арылар дыка дүрген ужар болган. Сарыг ыттарлыг оолдар арыларга четпейн барганнар.

Ам канчаар боор, оолдар улаштыр каттыг, мөөгүлүг, тооруктуг черлер дилеп чорда, оларга койгун таваржып келген. Олар койгунга:

— Койгун, койгун, дузалап көр! Койгун, койгун, чугаалап көр! Кайда, каттыг, мөөгүлүг, тооруктуг черлер барыл?

— Ындыг черлерни эрес ыттарыңар чыдыыргап кааннар боор — деп, койгун чугаалаан.

Оолдар көөрге, ыяштар баштарында, бир ыяштан өске ыяшче дамчып, диин шурап чораан.

Оолдар аңаа мынча дээннер:

— Диин, диин, дузалап көр! Диин, диин, чугаалап көр! Каттыг, мөөгүлүг, тооруктуг черлер кайдал?

— Ында чүү боор — деп, диин харыылаан.

— Бо шивиден дуу шивиже, оон дөө ыргак хадыңче ыттарыңар шурадыптыңар! Мээң турар черимден ырак эвесте таңныыл бажыңы көстүп кээр эвеспе.

— Четтирдивис, диин! — деп, оолдар өөрүп четтиргенин илереткен.

Удаваанда сарыг ыттарлыг оолдар таңныыл бажыңыңа чедип келгеннер. Кырган-ача оолдарны шайлаткаш, каттыг, мөөгүлүг, тооруктуг черлерже эдертип чорупкан. Амыранчыын чүү дээр!

Алышкылар каттап, мөөгүлөп, тооруктап алгаш, кырган-ачага база дузалажып четтигипкеннер.

Улуг сарыг, бичии сарыг ыттарлыг алышкылар аалыңга амырменди, омак-хөглүг чанып келгеш, ада-иезин өөрткеннер-дир оо!

Тывызыктар

Боду чем чивес, кижилерни чемгерип турар. (*Омааш*)

Буттары чок хирезинде кылаштап турар, аксы чок хирезинде кажан удуурун, кажан турарын чугаалап турар. (*Алгырар шак*)

Ак хөйлең кеткен, дыдыраш баштыг аргада чурттап турар. (*Хадың*)

Аргада, кыдыг черде, бичии бажыңчыгашта үш оруннарлыг, үш сыртыктарлыг, үш сандайларлыг үш амытаннар чурттап турарлар. Тоолда кымнар деп маадырлар-дыр? (*Үш адыглар*)

Дыңнаан чүүлүн чугаалавас. (*Кулак*)

Тоттур оыгтааш кегженир, уругларга сүдүн бээр. (*Инек*)

Ыргак оол ыглай берди. (*Хүлчүк*)

Дөрт алышкы,

Дөрт чүзүн. (*Чылдың дөрт цези: кыш, час, чай, күс.*)

Бодалгалыг тывызыктар

Бызаа казанааның иштинде дөрт азыг бар. Азыг бүрүзүңде-ле күске үңгүрү бар. Үңгүр аксында-ла бир-бир күскелер турган. Казанакта шупту чеже күскелер барыл? (*Дөрт күске*)

Шынаага кезек дөргүн теректер баштарыңа тааннар кээп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар олураарга, бир терек

артып каар, а бир терекке-ле бир-бир таан олуарга, бир таанның олуар чери чок апаар. Шупту каш теректер, чеже тааннар-дыр? (Дөрт таан)

Дең-дең алды ханалыг бажың турган. Ол ханаларның бирээзи шуут көрүнчүктөн бүткен. Көрүнчүк чок хана бүрүзүнүң баарында-ла лаа турган, а көрүнчүктүг ханада база-ла ол хире лаалар көстүп хып турган. Өртке айыылдыг чеже лаа хып турганыл? (Беш лаа)

Адаа – даш, кыры – даш, кылаштаары аажок оожум, үш чүс чыл чурттаар. (Черепаха)

Карак шилдиг, буянның эмчи куштарны, дириг амытаннарны болгаш бичии уругларны эмнээр. (Айболит)

Уран ишчи маадыр,
Улуг өглүг маадыр,
Ушпас-турбас маадыр,
Ужазында чүстүг маажыр. (Хайыракан)

Сайлык ХОМУШКУ

Өг — кайгамчыктыг оран

Кырган-авам, кырган-ачам
Кадагалап арттырган,
Кыжын, чайын магалыг,
Кайгамчыктыг оран.

Сүттүг шайдан аартап,
Сүмележип ойнаал!
Девииринче көрүңер,
Улуннарын санаал!

Өг, өг, өгжүгөш,
Өөрүшкүвүс одаа.
Өг, өг, өгжүгөш,
Өндүр чаагай чаглаавыс.

Эргилдир көрүңер,
Эт-септи адаал!
Өг, өг, өгжүгөш,
Өгбелеривис өргээзи.

Үлегер домактар

Эки аданың оглу сергек,
Эки иениң кызы шевер.

Тенек кижиге багай,
Терек бүрүзү ажыг.

Ыглаган багай,
Ыраажы чараш.

Эниин алгыртпас,
Эжин ыглатпас.

Улуургак болбас дээр,
Уйгужу чорбас дээр.

Харам кижиге өөрүңге дуза чок,
Каар сеткил кижиге дуза чок.

Улуургак болбас,
Улуун хүндүлээр.

Өөрүүчел кижиге эки,
Өжөш кижиге багай.

Демниг сааскан,
Төвө тудуп чиир.

Чашпаа кижиниң сөзү хөй,
Чалгаа кижиниң чылдаа хөй.

Эткен сөзүңгө ээ болур.

Эштиң эргизи эки,
Эштиң чаазы эки.

Төрөөн чуртун кижиге кагбас,
Төрөөн ада-иезин кижиге утпас.

Сеткилге ак херек,
Ажылга шынар херек.

Сагыш улуг чорбас,
Шаан бодап чоруур.

Турамык чорбас — дузалап чор!
Кыжыраң чорбас — кызымак чор!

Эки кижээ эш хөй,
Эки аътка ээ хөй.

Ийи ыт аразыңга сөөк кагба,
Ийи кижиге аразыңга сөс сөглөвө.

Эжин электеп болбас,
Эдинге менээргенип болбас.

Баштай ушкан эжин каттырбас.

Эки эжин утпайн чор,
Эки аъдың кагбайн чор.

Бодун кижизидер дизе,
Боданыр херек.

Дыңнаанын чулчурбас — хоп болур,
Көрбээнин хөөрөтпес — меге болур.

Аъдың камнап чор,
Адаң сактып чор.

Мөңгүн-оол КУУЛАР

Наадым

Көшкүн чораан тыва чонум
Көвөй малды өстүргештиң,
Хөглөп чораан, салгал дамчаан,
Хөйнуң чыглыр байырлалы —
Наадым, Наадым.
Чыраа, саяан чарыштырып,
Шыдал-күштүүн хурештирип,
Чүгүрүктүң, начыннарның
Шүглүп үнөр байырлалы.
Наадым, Наадым —
Тыва чоннуң байырлалы.
Наадым, Наадым —
Тывызыксыг найырывыс.

Сагыш-сеткил улам сергеп,
Чаагай өйже чүткүл немеп,
Ажыл-ишче сорук киирер,
Найырывыс — Наадымывыс.

Шоома ДАРЖАЙ

Хүн, суг, агаар

Хүлер, хүрең шыңганнарлыг,
Күштүг, шыырак болур дизе,
Агаар, хүн, суг — бо үш-биле,
Алышкы дег, өңнежип ал!

Кедергей кааң изиг хүнде,
Хемге барып эштип, шымнып,
Элезинге дагаттынып,
Эъдиң-кежиң дадыгып ал.

Бажыңга үр оруп-оруп,
Мага-бодуң шылай берзе,
Дашкаар үнүп, арыг агаар,
Таваар тынып, селгүүстеп ал.

Өскөн чериң өөренип,
Хову-шөлдеп, хемнеп, сыннап,
Хондур-дүндүр поход кылгаш,
Өөрүңден чыда калба!

Александр ШОЮН

Ой, ой, кулунчак

Ой, ой, кулунчаам,
Орлан, эрес кулунчаам.
Сылдыс-шокар өңнүгбей,
Чыдын чытпас дөспеспей.

Киштеп-киштеп, болганчок,
Кизиредир маңнаарбай.
Сергек, омак кулунчаам,
Сеңээ ынаам дендии-дир.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

Холчугаштар

Тутпас, кылбас ажылы чок
Дузааргак-ла холчугаштар.
Хүнзедир-ле ажылдап кээр,
Хүндүткелдиг холчугаштар.

Солагай-даа, оң-даа холдар,
Солуттунмас, октаттынмас.
Ажыы улуг холчугаштар,
Арыг-силиг, камныг чорзун!

Надежда ЧЫПСЫН

Бойдуста өңүктөр

Бир-ле черге, ак-көк дээрге, хөвөң дег хоюг ак Булут, хүлүмзүрээн
Хүнчүгөш, чүзүн өңнүг Челээш чурттап тур эвеспе. Хүнчүгөш-даа даң
адар, хөөрөп-ле үнер. Хоюг ак Булут-даа борбаңайнып көжүп чоруп

каар, а чүзүн өңнүг Челээш чараш өңнерин үндүрүп, көөргеттинип-ле эгелээр чүвең иргин.

Бир-ле катап Булут, Челээш, Хүнчүгөш маргыжыптырлар эвеспе. Олар аразында мактанчып-ла эгелээн.

Челээш тургаш:

— Кайда-даа мээң чараш өңнерим дег, ындыг ховар өңнер чок! — диген.

Булут тургаш:

— Мен дег хоюг ак, чараш болган болзуңарза, аа — деп, мактанган.

Хүнчүгөш тургаш:

— Мен дег чырык, чылыг, алдын херелдерлиг чүве кайда-даа чок! — деп, мактанган.

Ынчап маргыжып турда, хенертен хат хадып келген. Ооң соонда кара булут-даа хүннү дуглап алгаш, чаашкынын кудуп-ла эгелээн.

Чаъс соонда хоюг ак Булут-даа үнүп келген. Чараш өңнүг Челээш-даа көстүп келген соонда, катап-ла Хүнчүгөш хүлүмзүрүп хүннеп эгелээн. Оон эгелээш-ле Хүнчүгөш, Булут, Челээш маргышпас өңнүктер болуп артып кааннар.

Екатерина ТАНОВА

Маргылдаа

Инек, Аът болгаш Ыт кымга ээзи эң ынак дугайында аразында маргыжып-тыр.

— Меңээ болбайн — деп, Аът чугаалаан. — Мен ооң андазынын болгаш илиирин сөөртүп бээр-дир мен. Аргадан ыяштап бээр-дир мен. Боду мени мунуп алгаш, хоорай четкеш кээр-дир: Мен чок болза шуут ат болганы ол.

— Чок, ол меңээ дыка ынак — деп, Инек чугаалаан. — Мен ооң шупту өг-бүлезин сүдүм-биле чемгерип турар мен.

— Чо-ок, меңээ — деп, Ыт ырланган. — Мен ооң эт-хөреңгизин кадарып турар мен.

— Ону дыңнап тура, оларның ээзи чугаалап-тыр:

— Хоозун черге маргыжарын соксадып көрүңер! Силер шуптуңар меңээ херек силер, силерниң кайыңар-даа бодунуң кылып турар ажылы болгаш меңээ чедирип турар дузазы-биле үнелиг.

Авай, ачай

Ааттынган кавайымдан,
Адаар сөзүм — авай, ачай.
Авай, авай — ынак сөзүм,
Ачай, ачай — чоргаар сөзүм.

Чассыг болба — эрес чору,
Чайгап аадып, өстүргештиң,

Чагып сөглээн авам сөзү:
Чалгаа чорба — кежээ чору.

Авам, ачам азырап каар —
Амыр-чоргаар доругар мен.
Акым-биле, угбам-биле
Ада чуртка бараан боор мен.

Аңмаар адаанда күске

(Басня)

Аңмаар адаанга бир күске чурттап чораан. Аңмаарның шалазынга ойбак чер турган, оон тараа төктүп бадып тургулаан. Күскениң тодуг-догаазы-даа аажок, ындыг чуртталгазын ол мактаныр бодай берген. Ойбак черни улам кылдыр хемирип каапкаш, өске күскелерни аалчы болуп кээринче чалап-тыр.

— Меңээ кээп хөглеңер — деп чугаалап-тыр. — Мен силерни чемгерер мен. Силерниң шуптуңарга чем четчир.

Кажан күскелерни эккеп алгаш ол көрүптөргө, шалада ойбаа шуут чок болган. Аңмаарның ээзи шалада улуг ойбакты эскерип кааш, ону дораан дуглай шаап каап-тыр.

Александр ШОЮН очулдурган

Галина ООРЖАК

Көгүдүглөр

Ыылава, ыылава,
Ыргак-сээктен дора-дыр сен.
Ыылава, ыылава,
Ыглаган болба, чарашпай!

Ыылавас, ыылавас,
Ыргак-сээк эвес.
Ыглаарга анчыг-анчыг,
Дыылаарга, багай-багай,

Дыылавас, ыылавас,
Дыка чараш уруг боор.

Хөөлевес, хөөлевес,
Хөөледир ыглавас.
Хөөледир ыглаарга,
Арны-бажы хорлай бээр.
Хорлаарга чүдек-чүдек,
Хөглээрге чараш-чараш.

Ойнаарактар

Шың-шың-шың,
Шыңгыр, шыңгыр, шыңгырааш,
Шыңгыр-шыңгыр шыңгыра,
Шыңгыра, шыңгыра, шыңгырааш,
Шыңгырааштар дагжазын.

Кың-кың-кың,
Кыңгыр, кыңгыр, кыңгырааш,
Кыңгыр-кыңгыр кыңгыра,
Кыңгыр-кыңгыр кыңгырааш,
Кыңгырааштар кыңгыразын.

Коң-коң-коң
Коңгур, коңгур, коңгурааш,
Коңгур-коңгур коңгура,
Коңгура-коңгура, коңгурааш,
Коңгурааштар коңгуразын.

Александр ШОЮН

Кээргенчиг чечектер-дир

Аясмаа ачазы-биле сесерликке селгүүстеп чораан. Адашкылар асфальтылыг оруктап таваар базып органнар. Чоорту селбегер ыяштар үнген, чиңгир ногаан алаак шыктыг аяңга келген. Долгандыр көөрге чаражын канчаар: салгын-хатка чечектерниң баштары саглаңайнып чайгангылаан, ында-мында кушкаштар чайтыладыр эткен. Аяңда үнген чечектерниң өңнери янзы-бүрү болган. Ооң чаражын Аясмаа магадап ханмаан. Ол тура дүшкеш, үр-ле кайганып турган.

— Уруум! Чоп туруп алдың? — деп, ачазы айтырган.

— Көр даан, ачай, чечектерниң чаражын! — дээш, Аясмаа ол-ла черинде турбушаан.

— Чараш чечектерни барып магадап, чаптап көөр-ле болгай, уруум — дээш, ачазы чааскаан аяңче углай базыпкан.

— Ачай! Ынаар барба! — деп, Аясмаа девидеп, ачазының соонче алгырган.

Аясмаа маңнап баргаш, ачазының холундан сегирип алгаш, дедир тырткан:

— Ынаар барба, ачай! Хоржок!
 — Чүге, уруум? — деп, ачазы элдепсинип айтырган.
 — Чечектерни буттарың-биле базыптарыңга, оларга аарышкылыг апаар болгай.
 — Ынчаарга кая кылаштаар кижиги мен, уруум?
 — Маңаа — дээш, Аясмаа асфальтылап каан черже айыткан.
 — А өске улус?
 — База маңаа.
 — А дуу ол аяңга кылаштааза? — деп, ачазы улам сиңнигип айтырган.
 — Хоржок, чечектерге аарышкылыг болур.
 Ол өйде чечектерлиг аяңга кезек уруглар көстүп келген. Олар сактыр-бодаар чүве-даа чок, дидими-биле ында кылаштажып турар болган. Ону көргөш, Аясмаа улуг тынган.
 Ол ачазынче чиге көргөш, чугаалап-тыр:
 — Кээргенчиг чечектер-дир. Улустарның кылаштаар черинге үнүп келир. Өске үнер чер тыппаан чечектер-дир аа, ачай!

Валентина АРТАА

Майның тозу

Тиилелге хүнү	Тайбың шаңнап берген.
Майның тозу келди.	Дайынчы маадырга
Парк аксы шөлге	“Топтуг салгал бар” — деп,
Марштап тепсээли!	Даңгыраглап сөглээли
Тиилекчи маадырга	1, 2, 3,
Тураскаалче бараалы!	1, 2, 3,
Боодал чечекти	Марштап тепсээли.
Мөгөйип салыылы!	

Кырган-ачам сылдызы

Кырган-ачам делгем хөрээн,
 Кызыл сылдыс каастап чоруур.
 Герман фашист дайзыннарны
 Кезеткеннер бирээзи ол...
 Фронтуга маадырлыг чоруу дээштиң
 Кызыл шериг ону шаңнаан.

Тос чүзүн малым төлү

Бодаган

Теве оглу бодаган
Дендии элдеп амытан.
Үзүк-боолук мөгенниг,
Үзейген узун моюннуг.

Аяс хүнге дөгеленип,
Авазынга эргеленип,
Аа сүдүн эмгеш,
Алчаңнадыр маңнаар-даа.

Кулун

Кула бениң төрээни
Кулунчактың омаан.
Кудуруун астыпкан
Кушталдырып турарын.

Чылдар шуужуп эртер,
Чыраа, саяа чедишкеш,
Чарыштарга эртип кээп,
Шаңнал-мактал эккээр.

Бызаа

Чаа төрээн бызаа
Чаптанчыг-ла халбыңмай,
Девип-самнаан мөге дег,
Девиржидип дешкилээр.

Артыкшылдыг сүдүн
Авам хууңга саггаш —
Хоолулуг ак чем —
Хойтпак, тараан булгап бээр.

Сарлык оглу

Чаптанчыг чаш боду-ла
Сарлык оглу эреспей.
Даглар, сыннар кырынга
Даалыктап үнө бээр.

Кышкы соокту тоовас
Кылын харның кырынга
Селбер дүгүн дөженгеш,
Серииттенип чыткылаар.

Иви оглу – анай

Иштик шынаа таарышпас
Иви-мылдык анайы
Кулактары сүвүреңнээн
Кулугуруң эзирик-ле.

Шулун оътка тоткаш,
Шулу боду семирээш,
Өзүп келгеш келир чылын,
Өргөн-мыйыс болур.

Хураган

Ховужуктуң таар оџдун
Хоптактанып казып чиир.
Хойнуң оглу — хураган
Кончуг шоваа кулугур.

Хүннер сүржүп эртер,
Күзүн көөрге семирээш,
Деспи ышкаш кудуруу,
Деңзи чайып турар.

Анай

Өдек чокту өдекшиткен
Өшкү-дузак анайы
Ылбыргай чаш хензиинде
Ылбай чуурук бараскан.

Карак-ла бо күжүрнү
Каш хонгаш топтаарга.
Хая дамчып маңнаан
Кашпагайы чуңма, те-ле.

Хаван оглу

Хаван оглу чажында
Кайгамчык-ла эскериичел.
Сыдырык думчуу шүжүлөп,
Чыдыыргап каап чыткылаар.

“Хрю-хрю” диген соонда
Кушталдырып маңнаанда
Кызыл анай боду-ла.
Кымга-даа четтирбес.

Эник

Ыттың оглу — эник
Ынайында хөктүг,
Карыш дурту боттуг,
Карактары муңгаш.

Тыны-хини кижиге ышкаш,
Тывам-биле мөңгө тудуш,
Тос чүзүн малым төлү,
Доозазы меңээ эргим.

Удуп чыткаш сырбаңнап,
Улаараанда дыңнаарга,
“Ыт-тыр мен” дээнзиг,
Ырланып каап чыдар.

Аажы-чаңын чаптап, көрүп,
Алгы-ыыдын таалап дыңнап,
Соңгу эдээм элегиже,
Соондан сүрүп чоруур дээн мен.

Сай-Суу КОҢГАА

Дилги болгаш дагаа

(Тоол)

Бир-ле черге дилги биле дагаа чурттап турган чүвең иргин. Олар аразында дыка эп-найыралдыг. Чаңгыс чемни ыяап-ла үлежип чиир турган. Олар элээн каш чыл дургузунда ынчаар чурттап келген. Оон сөөлзүредир аш-чут эгелээн иргин. Дилги чем дилеп чоруп каап-тыр.

А дагаа чадырны ээлеп, бок-сак ажылын кылып олуруп каар. Дилги күске, күжүген-даа тышпас, кежээниң-не куруг калгыдып кээр. Мындыг байдалга таарышпайн, дагаа биле дилги аразында көрү шпестеп, бактажып эгелээн.

Ынчалзажок дагаа биле дилги оода-ла уйгуну экидир удуп алыры-биле иелээн чыдып алганнар. Дагаа сезиктии сүргей, хондур удувас деп шиитпирлеп алган. Таптыг-ла дүн ортузу чедип чорда, кажар дилги оттуп келген. А дагааның мегеленип удуп чыдарын ол эскербээн-даа.

Дилги аштаанындан дагааны чиир деп шиитпирлээш, моюнундан ызырар деп чыдырда, дагаа ооң карактарын деже соктапкаш, дезипкен. Дилги кылыктанганындан чадыр дескинип, суйбанып чоруй чоорту өлүп каан. Оон бээр дилгини дагаа көргөш, алгырып дезер, а дагааны дилги сактып келгөш, чүгле тудуп чиирин бодаар чүве-дир.

Сайдаш МОНГУШ

Кымыскаяктың аян-чоруу

Шыяан ам, бир черге анайлар оъттап чораан чүвең иргин. Оларга бир буду аскак кымыскаяк душчу берип-тир. Кымыскаяк тургаш: “Анайлар, акыларым, мени өөмгө чедирип калыңарам. Кажан бир шагда силерге дузам када бээрим чадавас” — деп, ол дилээн. Анайлар ооң дилээн чөпсүнүп хүлээп алгаш, кымыскаякты өөнгө чедирип каан.

Анайлар бир-ле хүн арыг кыдыынга оъттап чораан. Оон оларны чиир дээш, аш бөрү чоон терек артынга кедеп туруп алган. Ол аразында кымыскаяк бөрүнү эскерип кааш, ооң кулааның иштинче билдиртпейн кире берген чүвең иргин.

Удаваанда анайларже бөрүлөр халдап эгелээн. А олар-даа дезип чоруп каан. Аш бөрү анайларны сывыртап чиириниң кырында чорда, күжүр кымыскаяк бөрүнүң кулаан ызырып-ла эгелээн. Бөрү кулааның аарырынга шыдашпайн, мырыңай өске чүкче бажын силгип чоруп каап-тыр. Оон ынчап чорда, кымыскаяк бөрүнүң кулаандан база билдиртпейн дүже халаан. Анайлар кымыскаяктың дузазы-биле аш бөрүден шак ынчаар чайлаан чүве-дир. А бөрү хөөкүй оон бээр ол девискээрге турумчувастаан чүвең иргин оо.

Хөглээл, хөөлбек

Сөзү Ондар ОХЕМЧИКТИИ

Аялгазы Галина ХОВАЛЫГНЫЫ

Хөглүц

Хөртүк-тер суу хөг-лөп бат - ты Хөөл-бек-тер
 кес-түп кел - ди Ча - ным - да бо хоол бек - тиң
 Ча - ра-жын аар кө-рүн-чүк - ле! Сү - зер чоор бе,
 сүс-пес чоор бе? Сүс - нес-даа мен и-диим хор-жок.
 Дээр - бек - те - лип ма-цаа чыт - пайн Де - вил ү - нем,
 хөөл - бек - чи - геш. // хөөл - бек - чи - геш.

Хөртүктер суу хөглөп батты,
 Хөөлбектер кестүп келди.
 Чанымда бир хөөлбектин
 Чаражын аар – көрүнчүк-ле!

Кожумаа:

Сүзер чоор бе, сүспес чоор бе?
 Сүспес-даа мен – идиим хоржок.
 Дээрбектелип мацаа чытпайн,
 Девил үнем, хөөлбекчигеш.

Тура халы, көрүнчүкпей,
Тудуп аайн кай, хөөлбеккей.
Чуглуп чоруур хүнчүгөш бол,
Чууктап ойнаайн, хөөлбеккей.

Кожумаа.

Далган хаарар тавак дег сен,
Даалыктап ойнам, хөөлбек.
Чалгып чыдар далай болбайн,
Самнап ойна, хөөлбекчигөш.

Кожумаа.

Частың кээрин ырла, хөөлбек,
Чадаганнап ойна, хөөлбек.
Сугларыңны ай дег бөөлдеп,
Сула чаңнап, маңна, хөөлбек.

Кожумаа.

Ойнаар шөлге

Сөзү Чооду КАРА-КУСКЕНИИ

Аялгазы Галина ХОВАЛЫГНЫЫ

Омак

Өөрүм-биле кады Ойнаар шөлге келдим.
Өрү, куду халчып, Омак-хөглүг тур бис.
Ак-кыс биле Аня Аскаңгырлап маңнаан,
Бөлүк оолдарында Бөмбүк октап ойнаан.
Ээй, эжим, бээр кел, Сайзанактап ойнаал.
Эле-зиңден тапта Чараш бажың туураал.

Өөрүм-биле кады
Ойнаар шөлге келдим.
Өрү-куду халчып,
Омак-хөглүг тур бис.
Ак-кыс биле Аня
Аскаңгырлап маңнаан,
Бөлүк оолдарында
Бөмбүк октап ойнаан.

Кожумаа:

Ээй, эжим, бээр кел,
Сайзанактап ойнаал.

Элезинден тапта
Чараш бажың тудал.

Сесерликти каастаан
Чечектерни көөргө,
Чаагайы аажок
Чайгангылап турар.
Арыг агаар биске
Аржаан-биле дөмей,
Ынчангаштың аңаа
Ынаавыс-ла хөлчок.

Кожумаа:

Ээй, эжим, бээр кел,
Сайзанактап ойнаал.
Элезинден тапта
Чараш бажың тудал.

Зоя БААЗАКАЙ

Херекселдер

Чаагай чемим арбай, тараам
Соктаар, челбиир херекселим
Санап берейн, дыңнаңарам:
Согааш, бала, деспи бо-дур.

Тос-карак

Улуг буян күзеп бодааш,
Таңды-сынче өргүл чажар,
Угулзалап каастап кылган,
Тос-карак ыдыктыг эт.

Төрөөн дылым

Тыва дылым, төрөөн дылым
Дыка онза эргим, чымчак.
Тоолзуг оран хуулгаазынын,
Дыңгылдайлаан уян хөөннүг.

Төрөөн чуртум

Хоюг шыктыг арга-арыы,
Ховар диген тайга-сыны –
Төрөөн черим каасталгазы
Төөгүде мөңгөжирээн.

Буян САЛЧАК

Ынак Тывам

Эзим шыпкан тайгаларым
Эргип кезээш, магадаар мен.
Өзүм-баарым, хиним тудуш,
Өскөн төрөөн, ынак Тывам.

Каргырааның, хөөмейниң
Кайгамчыктыг хоюг үнү

Кайыын тура аян тудар,
Кайгап ханмас ынак Тывам.

Агып чыдар шулурааштыг,
Аржаан суглуг хемнери хөй,
Аңы-меңи арга каастаан,
Ак-көк Тывам, мандып хөгжү!

Кызыл-хөрек

Март ай үнүп келген. Хар, соок ам-даа ундараваан бол, часкы шинчи кире берген. Садывыста янзы-бүрү ыяштар сергеп-ле келген. Оларның аразынга дүне хонуп, хүндүс чемненип чоруп турар бистиң шынаа черниң куштары-ла хөй: ала-сааскан, таан, бора-хирилээ болгаш өске куштар. Уругларывыс ол куштарны таныыр болгаш дегбестер чүве. Оларга чылыг уяларны-даа туда шаап бээрлер. Мен ажылдааш, сад ишти-биле чанып ор мен, танывазым куштуң үнүн дыңнап кагдым. Шеттер аразынче топтап көрүп турарымга, дыт будунда тайгага көргеним чараш кызыл хөректиг кушкаш олур де! Ооң тайгадан канчап ужуп баткаш, мээң садымга чедип келгени ол ирги? Иштимде дыка-ла өөрдүм. Ол-ла дораан бажыңымга келгеш, улузумга өөрөөн сеткилимни тө каап бердим. Оолдар садче үне халыштылар. Садка баргаш, кызыл-хөректи чарашсынып чаптаанын чугаалап келдилер.

Оолдар ол кушкашка уя кылып бергеннер. Кызыл-хөрек шынаа куштары-биле таныжып, садтан ыравас апарган. Бистиң уругларывыс ол кушкашка база аажок ынак. Чайын бистиң огородувуста хоралыг курттарны кызыл-хөрек узуткап, ачы-дузазын көргүзе берген.

Чоорту кызыл-хөрек чаңгыс эвес, он шаа чеде берген. Олар шупту бистиң садывыста хостуг чемнеп, эптиг чурттап турумчуй берген.

Ийи аңчы

Ийи аңчы тайгаже аңнап чорупкан чүве-дир. Ол аңчыларның бирээзи аажок аар аараан. Оон өске эжи аарыг эжин каапкаш, чаныпкан. Аарыг эжиниң буттары туруп албас, билинместээн.

Бир хүн чыдырда ырак эвесте шимээн үнген. Оон аарыг кижичадырның ойбаандан бакылаарга, аяңны куду кижичадырлар эдержип алган кел чораан. Оларның бирээзи чадырга кирип келгеш: “Канчап бардың, чүү херегил?” – деп сонуургаан. Аңчы: “Буттарым арааш, аштап өлүр чыгадым” – диген.

Ону билгеш, кижичадырлар үне халаан. Ону карыштыр бирээзи кирип келген. Ол баштайгы эжиниң айтырыын катаптаан. Аңчы коргуп, ыглаар чыгыы демги-ле чугаазын катаптаан.

Кижичадырларның бирээзи улуг сыраны дазылы-биле эккелгеш, чээргеннелдир бичиилеп алгаш, чадырга кирип каан. Ийигизи кижичадырлар

дүрзүлүг дазыл тудуп алган келген. Ону чиирин аңчыга сүмелээн. Аңчы бут ышкаш дазылды кижидоорбаштан корткаш, чипкен. Удаваанда кижидоорбаштар шимээргээн соонда, хүлбүс өлүрүп алган келген. Кижидоорбаштар аңчыга ол эъдин шиштээш, быжыргаш эккеп берген. Аңчы эртенинде каң кадык апарган. Кижидоорбаштарның эккеп бергени кижидүрзүзү дазыл – оргаадай деп үнүштүң дазылы болган. Оргаадайны чиггеш сегип үнгенин эштеринге аңчы сактып чугаалап олурган. Оон бээр-ле кижилер оргаадайны эм кылдыр ажыглаар апарган.

Чимис МОНГУШ дыңнап бижээн.

Зоя МААДЫР

Бодалгалыг тывызыклар

Кижиде 1 чүү барыл?
Кижиде 2 чүлөр барыл?
1 холда чеже салаалар барыл?
1 кижиниң идиктери чежел?

Чаптанчыг чаш анайлар
Чаржып ойнап үндүлөр:
3 ак, 3 кара
Үелешкек чаражын.
Шупту каш анайжыктар
Чаржып ойнап турганнар-дыр?

Шүлүктээн бодалгалар

Кара инек кажаада,
Хүрең инекти Херелмаа
Дужап алган саап олур.
Инектерни силер ам
Илдик чокка санаңарам!

Ак аът аңдаштанган,
Кара аът маңнаан,
Шилги аътты Шериг-оол
Шалбалааш, эзертеп тур.
Каш аът-тыр шупту?

Дүрген-чугаалар

Аалашса, аалашсын,
Анай-хураган аалашсын.
Анай-хураган аалааштың,
Аваларын тып, эмзин.

Былаза былазын,
Бмыраа-сээк былааштың,
Брмазынчыг ызырзын!

Ойназа ойназын,
Оолдар, кыстар ойназын.
Оолдар, кыстар ойнааштың,
Ойнаарагын аайлазын!

Удуза удузун,
Уруглар ам удузун.
Уруглар ам удааштың,
Уйгузун хандыр удузун!

Эмчилезе, эмчилезин,
Эмчилерге эмнетсин.
Эмчилерге эмнеткештиң,
Эмчилерден эмнер алзын.

Итпектезе итпектезин,
Илдирмаа ам итпектээштиң
Итпиктерге итпээн берзин!

Өөрэнзе, өөрэнзин,
Өнермаа ам өөрэнзин.
Өнермаа ам өөрөнгештиң,
Өөренири эки болзун!

Үүргенелезе, үүргенелезин,
Үе-чаштар үүргенелезин.
Үе-чаштар үүргенелээштиң,
Үүргенелиг чөкпек чизин!

Кажык, кажык кажыктазын,
Кажыктаза, кажыктазын.
Кара-оол суглар кажыктазын,
Кажыктарын чыскаап чыгзын!

Чинчи, чинчи, чинчилерим
Чинчилезе, чинчилезин.
Чинчи-Шуру чинчилезин,
Чинчи-Шуру чинчилээштиң,
Чинчиваага чинчи берзин!

Мөөрей, мөөрей, мөөрейлер
Мөөрейлешсе, мөөрейлешсин!
Мөңгүн-оол суглар мөөрейлешсин,
Мөңгүн медаль чаалап алзын!
Тоотпа, тоотпа, тоотпалазын,
Тоотпа угбай тоотпалазын.
Тоотпа угбай тоотпалааштың,
Тодар кылдыр тоотпалазын!

Саналгага тывызыктар

Чаңгыс деп чүл?
Чаңгыс-Карыш — тыва тоолдуң маадыры ийик чоп.
Ийи деп чүл?
Ийи холдарлыг, ийи буттарлыг ийик бис чоп.
Үш деп чүл?
Үш харлаанда баш дүгүн хылбыктаар ийик бис чоп.
Дөрт деп чүл?
Дөрт ыяшты эптээрге, эзер болур ийик чоп.
Беш деп чүл?
Беш салаа бир холувуста бар ийик чоп.
Алды деп чүл?
Өг алды ханалыг ийик чоп.
Чеди деп чүл?
Чеди-Хаан сылдыс дээрде бар ийик чоп.
Сес деп чүл?
Сестеп өрээн кымчы база бар ийик чоп.
Он деп чүл?
Онга чедир санап билир ийик бис чоп.

Хүнчүгежим

Даң-хаязы чырып кээрге,
Дагаажыгым алгыра-дыр.
Даңгаар эртен медээлээр,
Дагаажыгым, экии, экии!

Ку-ка-ре-куу! Ку-ка-ре-куу!

Эртенги хүнүм, экии,
Эртежи чонум, экии,
Хүнчүгежим, экии, экии,
Хекчигежим, экии!

Ку-куу, ку-куу! Ку-куу, ку-куу!

Хураганым

Дыдырарган дүктерлиг,
Дыка чараш хураганым.
Дазырадыр-дизиредир
Дешкилеп тур, оой-ээй!

Дазыр-дазыр дагжап,
Дешкилезин, оой-ээй!
Дозур-дозур-додур,
Доруксун-на, оой-ээй!

Дыдырарган узун чаштыг,
Херелмааның чаражын!
Дадырадыр, дадырадыр
Хураганы-биле ойназын!

Хомустап ойнап бээйн,
Хураганым оьттап ал,
Тоттур оьттап чемненип,
Таалап дыңна, оой-ээй!

Чойганмаа КҮЖҮГЕТ

Хуулгаазын койгунак

Часкы хүннүң херели
Чайгаар черни оттурар.
Аргада бир чараш аң,
Аккыр хевин солуп аар.

Кыштың аажок соогунда,
Кылын дүгү доңурбаан.
Чечек-чимис частырга,
Черге дөмей бора боор.

Бойдус ышкаш хуулар,
Борбак талдар карты чиир,
Майтак изи будалчак,
Маңнап, шураар койгунак.

Мария КҮЖҮГЕТ

Хемниң унун дургаар

Кезек-кезек үнер,
Ажыг-даа бол, амданы
Аажок-ла чаагай.
Шиштеп аскан эът дег,
Чиңгир кызыл өңнүг.
Чүнү мурнай быжар
Чүү деп кат-тыр, чээ?

(Кызыл-кат)

Хаважык

Өске кижиге көргенде,
Өөндүвө чагдатпас.
Ээрги болгаш коданчы
Эрес ыдым хаважык

Тайгана ОЧУР

Бөмбүүм

Дедирлендир, аай-даа
Борбаңайнып чуглур,
Дендии чараш шокар
Могаг билбес бөмбүүм.
Хензиг чаштар аңаа
Кедергей-ле ынак,
Хунаажып-даа ойнаар
Хуулгаазын бөмбүүм.

Ойнаар-кызым

Узун кара чаштарының
Уштарында боошкуннарлыг,
Ак-көк торгу чучак кеткен
Аажок чараш ойнаар-кызым.

Кавайынга чайгап ойнаар
Кайгамчыктыг ойнаар-кызым.
Өпейлээштиң, удудуп каар
Өөрүнчүг ойнаар-кызым.

Алефтина ОНДАР

Ие дылым

Ием, адам изин улап,
Ие черде төрүттүндүм, экизин!
Ийи бутка туруп келгеш,
Ие дылга чугааландым, чаражын!
Ие черим экизин,
Ие дылым чаражын!

ДОПЧУЗУ

Уруглар чогаалы	3
Бирги бичии бөлүк. (2–3 харлыг уругларга)	9
Ийиги бичии бөлүк (3 хардан 4 харга чедир уруглар)	20
Ортумак бөлүк (4 хардан 5 харга чедир уруглар).....	37

Учебное издание

Составитель
МОНГУШ Белек-кыс Монгушевна

КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ

Для детей дошкольного возраста
от 2 до 5 лет

Первое издание

На тувинском языке

Научный редактор *А. С. Шаалы*

Редактор издания *Л. А. Ооржак*

Художественное оформление *Х. В. Лутошкиной*

Дизайн обложки и технический редактор *Л. А. Ооржак*

Верстка и дизайн *Л. Д. Донгак*

Подписано в печать 09.07.2015. Формат $70 \times 90 \frac{1}{16}$.
Бумага офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Печать офсетная.
Физ.печ. л. 4,5. Тираж 2000 экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки
Республики Тыва “Институт развития национальной школы”,
667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 16.

Отпечатано в ОАО ПИК “Офсет”, 660075, г. Красноярск,
ул. Республики, 51.